

S T U D I A

Мікола Волкаў

<https://orcid.org/0000-0003-1840-4145>

Еўрапейскі гуманітарны ўніверсітэт

Максім Макараў

<https://orcid.org/0000-0003-4587-461X>

Мінск

Віцебскія замкі ў XIV – першай палове XVII ст.: архітэктура і соцыум¹

Анотацыя

У артыкуле зроблена спроба на падставе пісьмовых крыніц і вынікаў археалагічных раскопак аднавіць першапачатковы выгляд Віцебскіх мураваных замкаў XIV ст. і разгледзець трансфармацыю іх архітэктуры, сістэмы будаўніцтва і рамонту ўмацаванняў у перыяд да сярэдзіны XVII ст. Таксама аналізуюцца сацыяльная структура насельніцтва Віцебскіх замкаў і функцыянаванне службаў, звязаных з іх забеспячэннем неабходнымі рэсурсамі і паслугамі.

Abstract

Based on the written sources and the results of archaeological excavations, the article examines the initial appearance of Viciebsk masonry castles in the fourteenth century and their transformation up to the mid-seventeenth century. In addition to the architecture, the study explores the system of construction and repair of fortifications, the social structure of the castle population, and the functioning of services related to their provision of necessary resources and utilities.

Ключавыя словы: замак, рэзідэнцыя, фартэцыя, фартыфікацыя, Віцебск, Беларускае Падзвінне, Вялікае Княства Літоўскае

Keywords: castle, residence, fortress, fortification, Viciebsk, Belarusian Podvine, Grand Duchy of Lithuania

¹ За дапамогу ў працы над артыкулам і шматлікія кансультацыі выказваем шчырую ўдзячнасць Таццяне Станіславаўне Бубенька. М. Волкаў выконваў працу над артыкулам у рамках стажыроўкі пры Інстытуце мастацтва Польскай акадэміі навук пры падтрымцы Нацыянальнага агенцтва акадэмічных абменаў.

Зручнае геаграфічнае размяшчэнне і наяўнасць мураваных умацаванняў зрабілі Віцебск у XIV–XVII стст. надзвычай моцнай і важнай фартэцыяй. У канстытуцыі сойма Рэчы Паспалітай 1654 г., складзенай у атмасферы чакання новай вайны з Маскоўскай дзяржавай, было запісана: “Siła Rzpltey na zamku Witepskim należy”². На жаль, да цяперашняга часу віцебскія мураваныя замкі амаль цалкам страчаны, а рэльеф мясцовасці на абшары, дзе яны размяшчаліся, у значнай ступені зменены. Нават уявіць сабе, як выглядаў адзін з найбольш значных абарончых комплексаў ВКЛ, праблематычна.

Да таго ж ВКЛ, якое з 1569 г. знаходзілася ў складзе Рэчы Паспалітай, за азначаны час прайшло доўгі шлях эвалюцыі, што аказвала непасрэдны ўплыў на ўмовы існавання ўмацаванняў. Мураваныя замкі пачалі ўзводзіцца пры Альгердзе, для якога Віцебск быў вотчынным уладаннем. У другой палове XVI – першай палове XVII ст. яны страцілі рэзідэнцыяльную функцыю і ва ўмовах выбарнай манархіі і пашырэння шляхецкай дэмакратыі выступалі як дзяржаўная фартэцыя, клопат аб падтрыманні якой у належным стане быў ускладзены на мясцовае насельніцтва. Гэтыя трансфармацыі мянялі ўяўленне пра замак ў грамадстве і наклалі істотны адбітак на сістэму будаўніцтва і забеспячэння ўмацаванняў, ад чаго моцна залежаў іх абарончы патэнцыял.

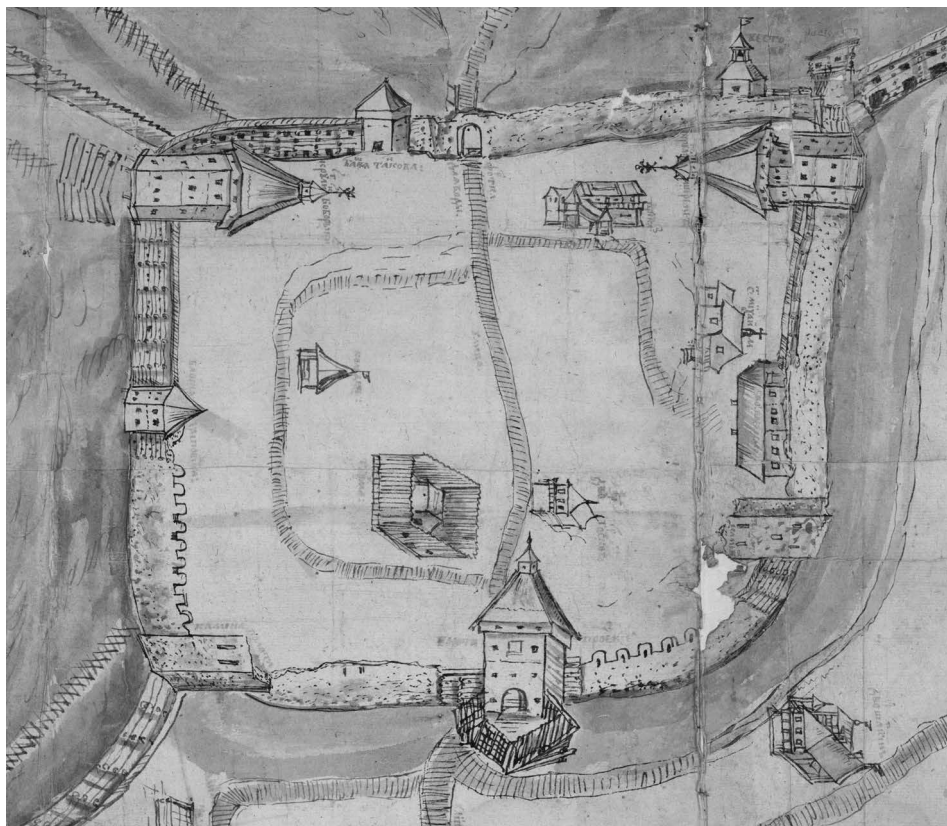
У артыкуле на падставе пісьмовых крыніц і вынікаў археалагічных раскопак зроблена спроба аднавіць першапачатковы выгляд Віцебскіх мураваных замкаў XIV ст. і разгледзець трансфармацыю іх архітэктуры да 1654 г. Верхняя храналагічная мяжа даследавання абумоўлена тым, што фартэцыя была здабыта маскоўскімі войскамі і за наступныя 10 гадоў грунтоўна перабудавана. Пазней яе ваеннае значэнне няўхільна зніжалася. Акрамя архітэктуры комплекса, сістэмы будаўніцтва і рамонта ўмацаванняў, нас цікавіць сацыяльная структура насельніцтва Віцебскіх замкаў і функцыянаванне службаў, звязаных з іх забеспячэннем неабходнымі рэсурсамі і паслугамі³.

На Віцебскія замкі гісторыкі звярнулі ўвагу дастаткова рана. Першае спецыяльнае даследаванне, прысвечанае ім, выйшла з друку ў 1881 г.⁴ Важнае

² VL, t. 4, Petersburg 1854, s. 218.

³ Пытанні, звязаныя з ваенным патэнцыялам Віцебскіх замкаў, неаднаразова разглядаліся ў навуковай літаратуры, таму ў рамках дадзенага артыкула яны не закранаюцца. Па гэтай тэме гл.: М.А. Ткачев, *Белорусский феодальный город XIV–XVIII веков (структура и организация обороны). Диссертация на соискание ученой степени доктора исторических наук*, Гродно 1985, с. 124–152; М.Дз. Макараў, *Ад пасада да магдэбургіі. Правое становішча насельніцтва месцаў Беларускага Падзвіння ў XIV – першай палове XVII ст.*, Мінск 2008, с. 82–93; М.А. Волкаў, *Арсеналы замкаў у Беларускім Падзвінні ў XVI–XVII стст.*, в: *Гісторыя і археалогія Полацка і Полацкай зямлі: матэрыялы VIII Міжнароднай навукова-практычнай канферэнцыі (Полацк, 1–2 лістапада 2022 г.)*, Полацк 2022, с. 67–79; M. Volkau, *Zamki i drogi na białoruskim Podzwiniu w czasie wojny inflanckiej (1558–1583)*, “Zapiski Historyczne” 88, 2023, z. 3, s 37–53.

⁴ А.П. Сапунов, *Исторические сведения о витебских замках*, в: *Памятная книжка Витебской губернии на 1881 год*, Витебск 1881, с. 143–176.

1. Верхні замак у Віцебску на чарцяжы 1664 г. РГАДА, ф. 192, оп. 1, Витебская губ., № 2.

значэнне мела публікацыя А.П. Сапуновым у 1880-я гг. трох тамоў зборніка дакументаў “Витебская старина”, якія ўтрымлівалі некалькі апісанняў замкаў⁵. Істотным стымулам для развіцця тэмы стала адкрыццё так званага “Чарцяжа горада Віцебска 1664 г.” (іл. 1)⁶. У другой палове XX ст. на тэрыторыі замкаў праводзіліся археалагічныя даследаванні, вынікі якіх прадстаўлены ў працах М.А. Ткачова, В.М. Ляўко, Т.С. Бубенькі і Л.У. Калядзінскага⁷.

⁵ *Витебская старина*, т. 1, 4, 5, сост. и изд. А.П. Сапунов, Витебск 1883, 1885, 1888.

⁶ Российский государственный архив древних актов, ф. 192, оп. 1, Витебская губ., № 2; А.П. Сапунов, “Чертеж” гор. Витебска 1664 года, Витебск 1910; У.Г. Краснянскі, “Чарцёж” места Віцебска 1664 года як дакументальны помнік да гісторыі беларускага драўлянага будаўніцтва, Менск 1928.

⁷ У першую чаргу адзначым абагульняючыя працы: М.А. Ткачев, *Белорусский феодальный город XIV–XVIII веков...*; *ідет*, *Замки Белоруссии*, Минск 1987; Т.С. Бубенько, *Средневековый Витебск. Посад – Нижний замок (X – первая половина XIV в.)*, Витебск 2004; О.Н. Левко, *Витебск*, Минск 2010; Л.В. Колединский, *Верхний замок Витебска (IX–XVIII вв.)*, Гродно 2021.

Аднак, магчымасці археалогіі для даследавання Віцебскіх замкаў у эпоху ВКЛ дастаткова абмежаваныя, паколькі значная частка культурных напластаванняў разам з рэшткамі пабудовы была знішчана ў XIX–XX стст. Таму пры апісанні іх гісторыі і архітэктуры даследчыкі абапіраліся, у тым ліку, на пісьмовыя крыніцы, а найбольш у гэтым плане зрабіў М.А. Ткачоў.

Сістэмная праца з інвентарнымі апісаннямі і актавым матэрыялам дазваляе прасунуцца ў справе вывучэння Віцебскіх замкаў значна далей. На сёння выяўлены і апублікаваны чатыры падрабязныя апісанні віцебскіх умацаванняў XVII ст.: інвентары 1638⁸ і 1639 гг.⁹, апісанні зробленыя маскоўскімі ваяводамі ў 1655¹⁰ і 1665–1666 гг.¹¹. Усе гэтыя дакументы арыгінальныя і не капіруюць тэкст адзін з аднаго, што дазваляе параўноўваць і верыфікаваць апісанні асобных будынкаў, і, адпаведна, максімальна дакладна рэканструяваць выгляд замкаў. У інвентары 1638 г. прадстаўлены каштоўныя звесткі пра шэраг старажытных мураваных элементаў замкаў, якія ў другой палове XVII ст. ўжо не існавалі. У той жа час, прыведзеныя ў дакуменце абмеры нельга назваць дакладнымі: тут выкарыстаны такія адзінкі вымярэння даўжыні, як крок і сажань, але часцей за ўсё падаецца толькі іх прыблізная колькасць. Інвентар 1639 г. значна больш лаканічны, у ім згадваюцца толькі асобныя цікавыя дэталі, а абмеры адсутнічаюць. У сваю чаргу, апісанні 1655 і 1665–1666 гг. утрымліваюць паслядоўныя і сістэматычныя абмеры замкавых умацаванняў у сажанях¹². У гэтых апісаннях памеры асобных элементаў нярэдка адрозніваюцца, што вынікала з пэўнай хібнасці вымярэнняў, а таксама змен у архітэктуры ўмацаванняў. З іншага боку, гэта сведчыць, што праводзіліся два асобныя абмеры, даныя якіх мы можам супастаўляць і параўноўваць. На падставе гэтых чатырох крыніц з улікам згаданага вышэй чарцяжа 1664 г., мы атрымліваем унікальную магчымасць рэканструяваць першапачатковы выгляд комплекса. Важнае значэнне для гэтае працы мае план Віцебска, выкананы ў 1797–1802 гг. (іл. 2)¹³, на якім добра бачны абрысы замкаў. Яго прывязка да сучаснай тапаграфічнай сітуацыі пры дапамозе геаінфармацыйнай

⁸ М.Д. Макараў, М.А. Волкаў, *Інвентар замка і горада Віцебска 1638 г.*, „Архіварыус” 18, 2020, с. 28–58.

⁹ W. Mikulski, J. Zawadzki, *Opisy zamków białoruskich z inwentarzy dóbr przechowywanych w Archiwum Radziwiłłów w Archiwum Głównym Akt Dawnych*, Warszawa 1999, s. 27–31.

¹⁰ *Витебская старина...*, т. 4, с. 314–317.

¹¹ *Ibidem*, с. 321–339.

¹² Ужываўся т. зв. казёны сажань, пра што сведчыць прамая згадка ў апісанні 1665 г. – “государева трехаршинная сажень”. Даўжыня казённага сажня складала 2,16 м. Гл.: Н.А. Шостын, *Очерки истории русской метрологии: XI – начало XX века*, Москва 1975, с. 55.

¹³ Ю.В. Чантурия, *Белорусское градостроительное искусство: средневековое наследие, ренессанс, барокко, классицизм в системе европейского зодчества*, Минск 2017, с. 89.

2. Тэрыторыя замкаў у Віцебску ў канцы XVIII – пачатку XIX ст. Ю.В. Чантурия, Белорусское градостроительное искусство: средневековое наследие, ренессанс, барокко, классицизм в системе европейского зодчества, Минск 2017, с. 89.

сістэмы QGIS дазваляе выкарыстаць метрычныя даныя з інвентароў і апісанняў для лакалізацыі асобных архітэктурных аб’ектаў і рэканструкцыі планіроўкі замкаў.

Архітэктура замкаў у XIV ст.: спроба рэканструкцыі

Дрэваземляныя ўмацаванні, што вызначылі перыметр пазнейшага Верхняга замка Віцебска, былі ўзведзены ў 1130–1140-я гг. Магутны вал у форме падковы, які сваімі канцамі абапіраўся на старажытнае гарадзішча, вядомае з пазнейшых крыніц пад назвамі Замкавая гара, ці Ламіха, ахапіў частку пасадскай тэрыторыі паміж гарадзішчам, рэкамі Дзвіной і Віцьбай. У выніку, у склад віцебскага “града” акрамя Замкавай гары была ўключана паўночная частка Дзвінскага ўзвышша і нізіна паміж імі. Як сведчаць матэрыялы

археалагічных раскопак, насыпаны ў XII ст. вал меў драўляную субструкцыю, выкананую ў перакладной тэхніцы. Яе шырыня ля падэшвы складае каля 15 м, а вышыня захаванай у зямлі і вывучанай археалагічна часткі – не менш за 5,7 м¹⁴. Па ўсёй верагоднасці, першапачаткова драўляная субструкцыя і, адпаведна, вал былі вышэйшымі. Пра земляны вал па лініі ўмацаванняў Верхняга замка часта згадваецца ў крыніцах XVII – пачатку XVIII ст.¹⁵, у тым ліку, ў інвентарах 1638 і 1639 гг. Пры гэтым у першым было адзначана, што вал быў “niemałym sumptem wysoko usypany”. Таму цалкам магчыма, што ў другой палове XVI – першай палове XVII ст. яго падсыпалі. Пляцоўка пазнейшага Ніжняга замка была заселена са старажытнарускага часу, аднак выявіць умацаванні гэтага перыяду ўздоўж яе края як ва ўсходняй, так і ў заходняй частцы комплексу археолагам не ўдалося¹⁶.

У навуковай літаратуры будаўніцтва мураваных замкаў у Віцебску звычайна звязваецца з дзейнасцю Альгерда, які праз шлюб з дачкой апошняга мясцовага ўдзельнага князя ў 1320–1330 гг. стаў вотчынным уласнікам горада. Існуе меркаванне, што будаўнічыя працы маглі распачацца пасля пажара 1335 г.¹⁷. Аднак, Т.С. Бубенька на падставе вывучэння рэшткаў мураваных сценаў Ніжняга замка пераканаўча сцвярджае, што згаданы пажар толькі прыпыніў будаўніцтва, якое распачалося раней¹⁸. Аб часе завяршэння асноўных прац па ўзвядзенні мураваных умацаванняў сведчыць “Хроніка літоўская і жамойцкая”: “Року 1351. Замок Витебский и вежу змуровала Улияна княгиня, жона Олгердова, в небытности Олгерда, гды был на войнѣ пруской, также и палац от Нижнего замку праве вспанялый велми, и муром округ обвела з баштами вынеслыми и вежами”¹⁹. Аб узвядзенні мураванага Верхняга замка менавіта пры Альгердзе пісаў таксама Мацей Стрыйкоўскі²⁰.

Комплекс захаваных пісьмовых і іканаграфічных крыніц дазваляе ўявіць, як выглядалі Віцебскія замкі ў XIV–XV стст. (іл. 3–4). Важнейшым абарончым элементам Верхняга замка з’яўлялася брама. У шэрагу апісанняў выразна адзначана, што першая замкавая брама мела форму вежы і знаходзілася

¹⁴ О.Н. Левко, *Границы Верхнего и Нижнего замков на современном плане города Витебска по архивно-археологическим исследованиям*, “Матэрыялы па археалогіі Беларусі” 2019, № 30, с. 111; Л.В. Колединский, *Верхний замок Витебска (IX–XVIII вв.)...*, с. 54; *idem*, *Верхний замок Витебска – уникальный археологический объект (изучение и сохранение)*, “Беларуская думка” 2022, № 6, с. 87.

¹⁵ *Историко-юридические материалы, извлеченные из актовых книг губерний Витебской и Могилевской* (далее: ИЮМ), т. 21, Витебск 1891, с. 184; ИЮМ, т. 26, Витебск 1895, с. 438.

¹⁶ Т.С. Бубенько, *op. cit.*, с. 30–31.

¹⁷ В. Варонін, *Княжанне Альгерда ў Віцебску*, “Беларускі гістарычны часопіс” 2013, № 7, с. 9.

¹⁸ Т.С. Бубенько, *op. cit.*, с. 32.

¹⁹ *Полное собрание русских летописей*, т. 32: *Хроники: Литовская и Жмойтская, и Быховца. Летописи: Баркулабовская, Аверки и Панцырного*, Москва 1975, с. 45.

²⁰ M. Strykowski, *Kronika polska, litewska, żmódzka i wszystkich Rusi*, t. 2, Warszawa 1846, s. 14.

пасярэдзіне заходняга прасла сцяны з боку Дзвіны. Так, у інвентары 1638 г. гаворыцца аб браме “niegdy wiezney, ale teraz dla wysokosci gury zaniechaney, ktora stoi nad Dwiną”. У інвентары 1639 г. яна названа “вялікай”. А ў апісанні 1655 г. чытаем аб “каменной башни, а въ ней бывали ворота, а нынѣ та башня разволилася”. Паводле гэтага апісання, яе шырыня складала 11,9 м (5½ саж.). Паколькі гэты будынак знаходзіўся высока над Дзвіной (неабходна памятаць пра тое, што ўся заходняя лінія ўмацаванняў Верхняга замка праходзіла па грэбні вала XII ст. на стромым беразе ракі), да яго падводзіў мост. У 1495 г. вялікі князь маскоўскі Іван III у сваёй інструкцыі баярам, што суправаджалі яго дачку Алену да будучага мужа, вялікага князя літоўскага Аляксандра Ягелончыка, ахарактарызаваў тагачасны стан гэтага маста як ненадзейны: “Да в Витебску деи мостъ городской худъ; и будет лзѣ ей быти у соборные церкви, и ей быти; а будетъ нелзѣ, и ей не быти”. Тым не менш, Алена Іванаўна праехала па згаданым мосце “къ верѣхънему городку” і ў ім начавала²¹. У крыніцы, якая датуецца 1538 г. гэты мост выступае пад назвай “Высокий”²². Такім чынам, брама над Дзвіной выкарыстоўвалася, па меншай меры, да сярэдзіны XVI ст. Гэтым тлумачыцца і той факт, што памяць пра яе першаснае прызначэнне захоўвалася да сярэдзіны XVII ст. Мост, што пачынаўся ад брамы, павінен быў паварочваць на поўдзень і ісці ўздоўж замкавых муроў (па-за перыметрам умацаванняў) у кірунку рынкавай плошчы, што знаходзілася ля Дабравешчанскай царквы. Да ўмацаванняў Ніжняга замка мост мусіў падыходзіць прыблізна ў тым месцы, дзе ў XVII ст. ужо стаяла Жыдоўская форта, ці брама.

Размяшчэнне галоўнага ўезду ў Верхні замак з боку Дзвіны істотна ўскладняла камунікацыю з Ніжнім замкам, аднак абгрунтоўвалася патрэбамі абароны. Брама – самае слабое месца у абарончым перыметры замка, і таму яе наўмысна пераносілі на найбольш недаступны для непрыяцеля бок умацавання. Падобнае вырашэнне пытання мы бачым у збудаваных у той жа перыяд замках у Горадні і Наваградку²³. Ва ўсіх трох згаданых замках мост ішоў уздоўж лініі баявой галерэі і падводзіўся да брамы так, што ў ходзе

²¹ Сборник Императорского Русского Исторического Общества, т. 35: Памятники дипломатических сношений древней России с державами иностранными. 1. Памятники дипломатических сношений Московского государства с Польско-Литовским государством в царствование великого князя Ивана Васильевича, ч. 1: Годы с 1487 по 1533, Санкт-Петербург 1882, с. 167, 183–184.

²² Судебная книга витебского воеводы, господарского маршалка, волковыского и оболецкого державцы М.В. Ключко. 1533–1540 (Литовская метрика. Книга № 228. Книга судебных дел № 9), публ. подгот. В.А. Воронин, А.И. Груша, И.П. Старостина, А.Л. Хорошкевич, Москва 2008, с. 119.

²³ М. Волкаў, *Архітэктура Старога замка часоў Вітаўта ў Гародні*, “Беларускі гістарычны часопіс” 2014, № 2, с. 22, 24–25.

атакі на яе непрыяцельскі воін не меў магчымасці прыкрывацца тарчай, якую звычайна трымалі ў левай руцэ. Такім чынам, мы бачым добра прадуманы і дастаткова распаўсюджаны ў ВКЛ у XIV ст. фартыфікацыйны прыём.

Як сведчаць апісанні XVII ст., з паўночнага і паўднёвага бакоў да першай брамы віцебскага Верхняга замка прылягалі праслы мураваных сцен. Даўжыня паўночнага фрагмента заходняга муру, паводле апісання 1655 г., складала 44 м (20,5 саж.), далей ішлі 16 м драўляных умацаванняў (7½ саж.) да “нaroжнай” драўлянай вежы. У апісанні 1665 г. даўжыня гэтага прасла складала 63 м (29 саж.). На поўдзень ад брамы адыходзіла сцяна даўжынёй 52–59 м (1655 г. – 24 саж., 1665 г. – 27¼ саж.). Да сярэдзіны XVII ст. мур, што прымыкаў да брамы з поўдня, захоўваўся амаль цалкам, меў у вышыню 4,9 м (1665 г. – 2¼ саж.) і завяршаўся зубцамі. У 2004 г. у ходзе археалагічных назіранняў, што праводзіліся пад кіраўніцтвам В.М. Ляўко, на беразе Дзвіны паміж будынкам драматычнага тэатра і Кіраўскім мастом, а таксама пад праезжай часткай сучаснай вуліцы Замкавай былі выяўлены рэшткі мураваных канструкцый XIV ст.²⁴. Верагодна, іх варта звязваць са згаданым паўднёвым праслам заходняга муру Верхняга замка.

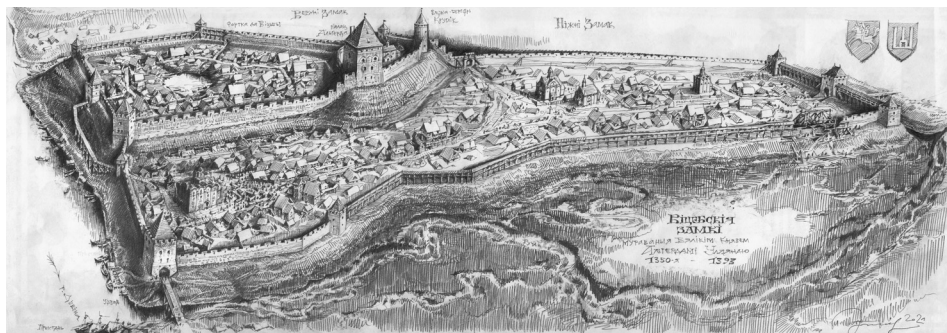
На паўднёва-заходнім вуглу абарончага перыметра Верхняга замка стаяла прамавугольная “нaroжная” вежа, да якой падыходзіў таксама мур Ніжняга замка. У актах XVI ст. гэта вежа згадваецца як Прачысценская²⁵. Верагодна, менавіта яе апісаў М. Стрыйкоўскі, які пабачыў Віцебск у 1573 г.: “wieża murowana ku Dźwinie, Wyszny zamek murowany z Niżnym drzewianym złączająca, której i dziś połowa przez Witolda odbita i prawie odcięta stoi”²⁶. У сярэдзіне XVII ст. гэтая вежа працягвала стаяць нападразбуранай: сцяны з боку дзядзінца ўжо не было, а сцены са знешняга боку захаваліся. Як вынікае з абмераў 1665 г., яна выступала за перыметр умацаванняў на 4,3 м (2 саж.), а яе вонкавая сцяна мела даўжыню 10,8 м (1655, 1665 гг. – 5 саж.). Паводле чарцяжа 1664 г., нават у нападразбураным стане вежа захоўвалася на значную вышыню і мусіла налічваць не менш за 3 паверхі. Акрамя фланкіравання сумежных сцен з вежы добра прастрэльваўся мост, што вёў з Ніжняга замка да галоўнай брамы Верхняга замка.

Ад згаданай вежы па грэбні вала XII ст. ва ўсходнім кірунку ішоў мур агульнай даўжынёй 153–155 м (1655 г. – 71 саж., 1665 г. – 72 саж.), які прыкрываў Верхні замак з паўднёвага боку. Да 1660–х гг. яшчэ стаялі значныя яго фрагменты вышынёй 7–7,6 м (1655 г. – 3¼ саж., 1665 г. – 3½ саж.), што завяршаліся зубцамі. На чарцяжы 1664 г. бачна, што зубцы

²⁴ О.Н. Левко, *Границы Верхнего и Нижнего замков...*, с. 112, 116–117.

²⁵ Нацыянальны гістарычны архіў Беларусі (далей: НГАБ), ф. КМФ-18, воп. 1, спр. 60, арк. 22 адв. – 23.

²⁶ М. Strykowski, *op. cit.*, s. 109.

3. Віцебскія замкі ў другой палове XIV ст. Рэканструкцыя П. Татарнікава па матэрыялах М. Волкава і М. Макарава, 2021 г.

4. Віцебскія замкі ў другой палове XIV ст. Рэканструкцыя П. Татарнікава па матэрыялах М. Волкава і М. Макарава, 2021 г.

на гэтым участку мелі вузкія байніцы-прарэзы. Паводле крыніц XVII ст., прыблізна пасярэдзіне гэтага прасла існаваў адрэзак, на якім разбураныя мураваныя ўмацаванні былі заменены на драўляныя. Згодна з апісаннем 1665 г., ад Прачысценскай вежы ішло 45 м муру (21 саж.), затым драўляныя ўмацаванні разам з вежай-брамай на 31–35 м (1655 г. – 16 саж., 1665 г. –

14¼ саж.). У апошнія дзесяцігоддзі XVI – XVII ст. брама ў гэтым месцы згадваецца і як галоўны ўезд у замак. Першая згадка пра яе ў захаваных крыніцах датуецца 1592 г.²⁷. Аднак, можна ўпэўнена сцвярджаць, што яна з’явілася не раней за сярэдзіну XVI ст., бо наяўнасць дзвюх вялікіх брам значна аслабіла б абарону ўмацавання, а да гэтага часу працягвала функцыянаваць першая замкавая брама з боку Дзвіны. Адрэзак муру, на месцы якога пазней з’явілася драўляная вежа-брама, мог быць разбураны ў 1393 г., калі Віцебск штурмавалі войскі Вітаўта. Па словах М. Стрыйкоўскага, яны здабывалі Верхні замак з дапамогай артылерыі з боку мураванай Дабравешчанскай царквы: “zasadziwszy działa u cerkwie murowanej na Niżnym zamku w mocnych szaińcach, tłukł mury Wyszniego zamku we dnie i w nocy bez przestanku”²⁸. Таму, верагодна, у гэтым месцы быў зроблены пралом для штурма, які пазней закрылі больш простымі драўлянымі ўмацаваннямі, а пазней перанеслі сюды галоўную браму.

Паводле інвентара 1638 г., сваім усходнім краем згаданая сцяна прымыкала да “baszty, gdzie znać u pałace królewskie były”. У інвентары 1639 г. рэшткі гэтага будынку фігуруюць як “pałace królewskie w murze”, а ў маскоўскіх апісаннях – як “полата”. На чарцяжы 1664 г. бачна, што гэта было вежападобнае збудаванне з трыма ярусамі. Пры гэтым, у апісанні 1665–1666 гг. згадваюцца вокны, што сведчыць аб наяўнасці ў будынку жылых і рэпрэзентацыйных памяшканняў. У 1573 г. рэшткі згаданага “палаца” пабачыў М. Стрыйкоўскі, які адзначыў, што ад яго засталася толькі “ściana jedna gwałtowna ze wschodami”²⁹. Згодна з апісаннямі XVII ст., гэтая сцяна не выступала за перыметр замкавых умацаванняў, а яе даўжыня складала 19,4–21,6 м (1655 г. – 9 саж., 1665 г. – 10 саж.). У навуковай літаратуры выказваліся меркаванні, што ў дадзеным выпадку мы маем справу з жылым рэпрэзентацыйным вежападобным будынкам тыпу “данжон”³⁰. Варта адзначыць, што бліжэйшым аналагам віцебскага “палаца” з’яўляецца Княская вежа Крэўскага замка, якая, да таго ж, мае падобныя габарыты – 18,65 x 17 м³¹. Заўважым, што Віцебск і Крэва былі вотчыннымі ўладаннямі Альгерда,

²⁷ ИЮМ, т. 20, Витебск 1890, с. 498. Тое, што размова ідзе менавіта пра новую драўляную браму ў згаданым месцы можна даказаць наступным чынам: у дакуменце 1592 г. гаворыцца пра двор шляхціцаў Войнаў, які і паводле дакумента і паводле інвентара 1638 г., быў размешчаны адразу за гэтай брамай.

²⁸ М. Strykowski, *op. cit.*, s. 109.

²⁹ *Ibidem*, s. 58.

³⁰ Ю.А. Якимович, *Зодчество Белоруссии XVI – середины XVII в.: справочное пособие*, Минск 1991, с. 60; Ю.М. Бохан, *Вайсковая справа ў Вялікім княстве Літоўскім у другой палове XIV – канцы XVI ст.*, Мінск 2008, с. 423.

³¹ М. Макараў, *Да пытання пра выкарыстанне тэрміну “данжон” (donjon) у беларускай гістарычнай літаратуры*, “Гістарычны альманах” 5, 2001, с. 66; Ю.М. Бохан, *op. cit.*, с. 426.

таму верагоднасць рэалізацыі падобных архітэктурных канцэпцый у абодвух замках з’яўляецца вельмі высокай³².

У 1977 г. на паўночным баку сучаснай вуліцы Замкавай насупраць уваходу ва ўнівермаг у будаўнічай яме, зробленай пад ліхтарны слуп, былі выяўлены рэшткі складзенай з буйных валуноў сцяны XIV ст. Як паказваюць матэрыялы раскопак, лінія дрэваземлянога вала XII ст. на гэтым адрэзку ішла па супрацьлеглым паўднёвым боку вуліцы Замкавай³³, а выяўлены мур знаходзіўся на адлегласці 18–20 м (прамеры Т.С. Бубенька) ад яго грэбня. У сувязі з гэтым, В.М. Ляўко нават выказала меркаванне, што лініі мураваных умацаванняў Верхняга замка і старажытнарускага вала не супадалі³⁴. Аднак, на наш погляд, размяшчэнне абарончай сцяны ля падэшвы вала з яго ўнутранага боку супярэчыць логіцы. Можна асцярожна дапусціць, што выяўленыя канструкцыі з’яўляюцца рэшткамі тыльнай сцяны “данжона”, якая, з улікам ўсяго, што вядома пра размяшчэнне і габарыты будынка, мусіла быць аднесена прыблізна на 20 м ад фронту ўмацаванняў у бок замкавага двара.

За вежападобным палацам лінія мураваных сцен Верхняга замка ішла далей на паўночны ўсход уздоўж края пляцоўкі Замкавай гары да вежы, вядомай пад назвай Круглік. Працягласць гэтага адрэзка складала 132–141 м (1655 г. – 61 саж., 1665 г. – 65½ саж.). Да сярэдзіны XVII ст. мураваная сцяна захоўвалася па ўсёй яго даўжыні, аднак была ўжо у значнай ступені разбурана, у тым ліку, страчаны зубцы ў яе завяршэнні. Як сведчыць апісанне 1655 г., асобныя фрагменты канструкцый з камянёў і цэглы ўзвышаліся тут на 4,3 м (2 саж.). Ля падэшвы Замкавай гары на гэтым адрэзку ўмацаванняў Верхняга замка існавала “балотца”, якое неаднаразова фіксуецца ў актавым матэрыяле XVII ст.³⁵ Па археалагічных дадзеных, яно ўтварылася на месцы дастаткова глыбокага рова, што некалі бараніў падыходы да старажытнага гарадзішча з усходу, але быў засыпаны яшчэ ў эпоху Ранняга сярэднявечча³⁶.

Перад самым Круглікам у лініі замкавых умацаванняў знаходзілася брама ці форта, кшталту простага праёма ў сцяне. Згодна з дакументам, што датуецца чэрвенем 1626 г., з усходняга боку да яе можна было трапіць праз “мост старадавний Юревский” (верагодна, перакінуты праз згаданае вышэй “балотца”), па якім “з давних часовъ просто на гору до замку Вышнего витебского

³² Тып жылых вежаў, верагодна, прыйшоў у ВКЛ з Польскага Каралеўства, гл.: M. Volkau, *Murowane zamki na tle rozwoju państwa i społeczeństwa w Wielkim Księstwie Litewskim w XIV – pierwszej połowie XVI wieku*, w: *Stan badań nad wielokulturowym dziedzictwem dawnej Rzeczypospolitej*, t. 16, red. W. Walczak, K. Wiszowata-Walcza, Białystok 2023, s. 584–586.

³³ Л.В. Колединский, *Верхний замок Витебска (IX–XVIII вв.)*..., с. 21, 465; О.Н. Левко, *Границы Верхнего и Нижнего замков*..., с. 112, 117.

³⁴ О.Н. Левко, *Границы Верхнего и Нижнего замков*..., с. 116–117.

³⁵ ИЮМ, т. 21, с. 486; ИЮМ, т. 22, Витебск 1891, с. 257, 464.

³⁶ Т.С. Бубенько, *op. cit.*, с. 27–28.

подле вежы Кругликовое еждчали и хожывали”³⁷. Паколькі гэтым шляхам, як сведчыць крыніца, у Верхні замак менавіта “еждчали”, існавала дарога, ці ўзвоз па схіле гары да брамы, а яе праём мусіў мець дастатковую шырыню, каб праз яго праехаў запрэжаны коньмі воз. Да пачатку 1630-х гг. гэта брама страціла сваё значэнне і перастала функцыянаваць. У вядомых нам апісаннях замкавых умацаванняў 1630–1660-х гг. пра яе ўжо не згадваецца. Час з’яўлення і першапачатковыя функцыі гэтай брамы застаюцца няяснымі.

Круглік, ці Круглікавая вежа (так яна называецца ў крыніцах XVII ст., у тым ліку, у апісаннях 1638, 1639 і 1655 гг.) стаяла на ўсходнім рагу Замкавай гары, у месцы, дзе да ўмацаванняў Верхняга замка падыходзіла абарончая сцяна Ніжняга замка³⁸. Менавіта яе мог асобна згадаць М. Стрыйкоўскі, пішучы “zamek i wieżę ta sama xiężna zmurowała”³⁹. Выдзяленне храністам гэтага будынка сярод іншых сведчыць аб яго значнасці. Верагодна, гэта была высокая вежа кшталту нямецкіх бергфрыдаў⁴⁰, якая не выкарыстоўвалася для пастаяннага пражывання, аднак мела выключнае значэнне для абароны, у тым ліку магла стаць апошнім прытулкам для абаронцаў у выпадку прарыву ворага на тэрыторыю замка. Як вынікае з назвы, вежа мела ў плане круглую форму. Паводле апісання 1655 г., яе перыметр раўняўся 27,5 м (12¾ саж.), адпаведна дыяметр мусіў складаць не менш за 9 м (магчыма, быў большы, паколькі складальнік інвентара мог праводзіць вымярэнні са знешняга боку і не ўлічыць частку сцен вежы з боку замкавага двара). Паводле інвентара 1639 г. у Кругліку захоўваліся 4 вялікія гарматы і 6 меншых на колах, а значыць, яго ўнутраныя памяшканні мусілі быць дастаткова значнымі. У 1655 г. вежа было ўжо моцна разбурана, але і ў зруйнаваным стане яе мury дасягалі вышыні 9,7 м (4½ саж.) і ўзвышалася над сумежнымі сценамі.

Ад Кругліка ў паўночна-заходнім кірунку ўздоўж края пляцоўкі Замкавай гары адыходзіла прасла мураванай сцяны даўжынёй 24–26 м (1655 г. – 11 саж., 1665 г. – 12 саж.) і вышынёй каля 6,5 м (1655 г. – 3 саж.), аднак на ёй ужо не было зубцоў. Да згаданага прасла з захаду прымыкала яшчэ адна мураваная вежа, якая да сярэдзіны XVII ст. дайшла разбуранай і не ўзвышалася над сумежнымі сценамі. На чарцяжы 1664 г. бачна, што яна выступала за перыметр сцен замка. Паводле апісання 1655 г., ўшырыню вежа мела 8,6 м (4 саж.). Верагодна, яе ўзвялі на павароце сцяны.

Ад згаданай вежы ўздоўж Віцьбы па схіле Замкавай гары і грэбні старажытнарускага вала ішоў мур даўжынёй 156 м (1655, 1665 гг. – 72 саж.). Да сярэдзіны XVII ст. ён быў ўжо моцна пашкоджаны, аднак асобныя

³⁷ НГАБ, ф. 1751, воп. 1, спр. 12, арк. 293.

³⁸ ИЮМ, т. 22, с. 250–252, 257.

³⁹ М. Strykowski, *op. cit.*, s. 58.

⁴⁰ М. Макараў, *Да пытання пра выкарыстанне тэрміну “данжон” (donjon)...*, с. 57.

яго фрагменты ў гэты час узвышаліся на 6,5 м (1655 г. – 3 саж.). У канцы муру знаходзілася форта для выхаду за вадой да Віцьбы. Паводле апісання 1665 г., яна мела шырыню 1,4 м (2/3 саж.) і, як бачна на чарцяжы 1664 г., завяршалася паўцыркульнай аркай. Рэшткі падмуркаў згаданага прасла былі ўскрыты ў 1978 г. у ходзе раскопак пад кіраўніцтвам М.А. Ткачова насупраць будынка па адрасе вуліца Пушкіна ⁴¹.

Далей на захад да вугла ўмацаванняў Верхняга замка над месцам ўпадзення Віцьбы ў Дзвіну, паводле апісанняў XVII ст., ішла драўляная сцяна з дзвюма драўлянымі вежамі. Апошнія згадваюцца ў крыніцах XVI–XVII стст. і былі пастаўлены на месцах паваротаў замкавага вала. Ад муру драўлянае прасла даўжынёй 24–26 м (1655 г. – 11 саж., 1665 г. – 12 саж.) вяло да першай драўлянай вежы, шырыня якой ў 1655 г. складала 18,4 м (8½ саж.). Далей ішло прасла даўжынёй 134–140 м (1655 г. – 62 саж., 1665 г. – 64¾ саж.) да другой “нарожнай” вежы, шырыня якой, паводле абмераў 1655 г., складала 21,6 м (10 саж.). Мяркуючы па значнай шырыні, гэтыя вежы ў XVII ст. хутчэй нагадвалі артылерыйскія бастэі.

Пры гэтым у захаваных крыніцах няма згадак аб мурах ці хаця б іх рэштках на гэтым адрэзку замкавай сцяны. Верагодна, іх проста не паспелі ўзвесці пры Альгердзе, і гэтае прасла так і засталася драўляным. Неабходна адзначыць, што пры прарэзках старажытнарускага вала ў 1978 г. ля помніка А.С. Пушкіну (раскопкі М.А. Ткачова) і ў 1988 г. на поўнач ад будынка драматычнага тэатра (даследаванні Л.У. Калядзінскага) мураваных канструкцый XIV ст. выяўлена не было⁴², што ўскосна пацвярджае нашы высновы. Падобная сітуацыя назіраецца, напрыклад, і ў Наваградку, дзе ўзвядзенне мураваных сцен замка пачалося ў XIV ст., але завяршылі іх па ўсім перыметры ўмацавання толькі ў пачатку XVI ст.⁴³

Такім чынам, працягласць лініі ўмацаванняў Верхняга замка ў Віцебску складала каля 836–838 м (1655 г. – 387 саж., 1665 г. – 388 саж.), а яго плошча – каля 4 га⁴⁴. Па яго перыметры стаялі 5 мураваных вежаў: дзве абарончыя квадратныя, высокі круглы бергфрыд, брама і “данжон”. Акрамя таго з паўночнага боку, верагодна, ужо на раннім этапе існавання замка былі збудаваны дзве драўляныя вежы. Усе вежы, акрамя “данжона” выступалі за перыметр абарончых сцен, што дазваляла весці ўздоўж іх флангавы агонь. Акрамя таго выразна бачна імкненне ўмацаваць вежамі вуглы замка, якія былі найбольш прыдатныя для прамога штурма. Абарончыя сцены мелі розную

⁴¹ Л.В. Колединский, *Верхний замок Витебска (IX–XVIII вв.)...*, с. 21, 56.

⁴² *Ibidem*, с. 21; О.Н. Левко, *Границы Верхнего и Нижнего замков...*, с. 112.

⁴³ М.А. Ткачоў, *Абарончыя збудаванні заходніх зямель Беларусі XIII–XVIII стст.*, Мінск 1978, с. 47, 49; Ю.М. Бохан, *op. cit.*, с. 418.

⁴⁴ Вылічэнні плошчы Верхняга і Ніжняга замкаў выкананы пры дапамозе геаінфармацыйнай сістэмы QGIS з прывязкай да сучаснай тэрыторыі плана Віцебска 1797–1802 гг., на якім паказаны абрысы замкаў. План гл.: Ю.В. Чантурия, *op. cit.*, с. 89.

вышыню. З боку Ніжняга замка, адкуль з большай верагоднасцю можна было чакаць непрямельскага нападу, мury былі амаль у паўтары разы вышэйшыя (7–7,6 м), чым з боку Дзвіны (4,9 м). Пры гэтым будаўніцтва мураванага замка не было скончана. Сцены на паўночна-заходнім баку замка пры ўпадзенні Віцьбы ў Дзвіну, якія складалі каля 26% ад агульнай працягласці замкавых сцен, так і засталіся драўлянымі. Верагодна, гэты ўчастак лічыўся найбольш бяспечным.

У XIV – першай палове XVI ст. галоўная вуліца Верхняга замка перасякала яго тэрыторыю з захаду на ўсход і мела назву Прабойная⁴⁵. Па ўсёй верагоднасці, яна, абыходзячы так званае “озерко” (невялікі вадаём), ішла ад галоўнай брамы замка над Дзвіной да брамы (форты) ля вежы Круглік. Толькі пасля таго, як у другой палове XVI – пачатку XVII ст. заходні і ўсходні ўезды ў Верхні замак перасталі функцыянаваць, асноўнай камунікацыйнай воссю комплексу стала вуліца, што ішла з поўдня на поўнач – ад новай драўлянай брамы да мураванай форты над Віцьбай. У дакументах другой паловы XVII ст. гэтая вуліца называецца Вялікай, а тая, што перасякалася з ёй і ішла на Замкавую гару (былая Прабойная), – Крыжовай⁴⁶.

Названае “озерко” знаходзілася ў цэнтральнай частцы Верхняга замка, і ўтварылася пасля нівеліроўкі нізіны, што некалі аддзяляла Замкавую гару ад Дзвінскага ўзвышша, і ўзвядзення ў XII ст. уздоўж берага Віцьбы дрэваземлянога вала⁴⁷. Яно згадваецца ў дакуменце 1565 г., паводле якога мясцовыя жыхары прасілі манарха накіраваць майстра для прывядзення ў парадак берагоў вадаёма і адвядзення ад яго сцёкавых вод, каб можна было выкарыстоўваць ваду з яго⁴⁸. Аднак, па ўсёй верагоднасці, комплекс запланаваных мерапрыемстваў не быў рэалізаваны, бо ў крыніцах канца XVI ст., гэты вадаём фігуруе як “болотыце”⁴⁹. Пра непрыдатнасць вады з яго згадваецца ў апісанні 1655 г.: “воды изъ него не черпають – погано”. Аб тым, што ў Верхнім замку існавала праблема з забеспячэннем вадою, ускосна сведчыць адсутнасць у крыніцах канца XVI – першай паловы XVII ст. згадак пра калодзеж на тэрыторыі замка. Вельмі цікавае паведамленне з апісання 1665 г., паводле якога маскоўскія жаўнеры на тэрыторыі Верхняга замка выкапалі два калодзежы, аднак у адным з іх вады не было зусім, а ў другім яна была дрэннай якасці. Таму асноўнай крыніцай вады для жыхароў і абаронцаў замка заставалася Віцьба, да якой можна было трапіць праз форту ў паўночную лінію сцен замка. У апісанні 1665 г. наўпрост гаворыцца, што “въ осадное время емлютъ воду въ калитку-фортку изъ Видбы рѣки”.

⁴⁵ Т.С. Бубенько, *op. cit.*, с. 63.

⁴⁶ Государственный архив Тверской области, ф. 1409, оп. 1, д. 1521, л. 185 об.

⁴⁷ Т.С. Бубенько, *op. cit.*, с. 200–201.

⁴⁸ *Документы Московского архива Министерства юстиции*, т. 1, подгот. М. Довнар-Запольский, Москва 1897, с. 195–196.

⁴⁹ *ИЮМ*, т. 20, с. 505.

У навуковай літаратуры выказваліся меркаванні аб тым, што яшчэ ў старажытнарускі час на гарадзішчы, вядомым пад назвамі Замкавая гара, ці Ламіха, была ўведзена мураваная царква Святога Міхаіла⁵⁰. Відавочна пасля яе разбурэння ў XIV ст. на тым месцы збудавалі невялікую драўляную царкву ў імя таго ж святога, якая часта згадваецца ў крыніцах XVI–XVII стст.⁵¹, а яе выява бачна на чарцяжы 1664 г. Гэты храм перастаў існаваць пасля аднаго з пажараў пачатку – сярэдзіны XVIII ст.

Ад умацаванняў Верхняга замка ў двух месцах адыходзілі абарончыя сцены Ніжняга замка. Ад Кругліка, які стаяў на пляцоўцы Замкавай гары, ва ўсходнім кірунку па схіле ўзвышша спускалася прасла муру даўжынёй 52 м (1655 г. – 24 саж., 1665 г. – 24¼ саж.). Далей, паводле крыніц XVI – першай паловы XVII ст., у лініі ўмацаванняў Ніжняга замка знаходзілася Завіцебная (Віцебная, Віцебская) брама, перад якой размяшчаўся мост праз раку Віцьбу, які таксама называўся Завіцебным. Адна з самых ранніх згадак пра Завіцебную браму адносіцца да 1538–1539 гг.⁵². Пры гэтым застаецца незразумелым, ці існавала ў гэтым месцы мураваная вежа-брама ў XIV–XV стст.

Ад Завіцебнай брамы, уздоўж Віцьбы і ручая, ва ўсходнім кірунку ішло прасла муру, якое ўпіралася ў паўночна-ўсходнюю “нарожную” вежу Ніжняга замка. Паміж 1655 і 1665 гг. умацаванні Ніжняга замка былі істотна перабудаваны, у тым ліку пераносіліся і будаваліся новыя вежы, што ўскладняе супастаўленне двух маскоўскіх апісанняў. Так, з-за пераносу “нарожнай” вежы на паўночна-ўсходнім вуглу Ніжняга замка і іншых трансфармацый даўжыня згаданай сцяны змянілася з 184 м (85 саж.) у 1655 г. да 203 м (94 саж.) у 1665 г.⁵³ Таму для рэканструкцыі першапачатковага Ніжняга замка на сярэдзіну XVII ст. далей мы будзем абапірацца толькі на апісанне 1655 г.

⁵⁰ Л.У. Калядзінскі, *Віцебскі храм Св. Міхаіла*, “Весці Акадэміі навук Беларусі. Серыя гуманітарных навук” 1995, № 1, с. 59–65.

⁵¹ *Судебная книга витебского воеводы, господарского маршалка, волковыского и оболецкого державцы М.В. Ключко...*, с. 324; M. Strykowski, *op. cit.*, s. 58.

⁵² *Беларускі архіў*, т. 2: *Літоўская метрыка (XV–XVI ст.)*, выд. 3. Даўтяла, Мінск 1928, с. 282–283.

⁵³ У 2017 г. на гэтым участку пры правядзенні археалагічных назіранняў падчас рэканструкцыі фантана ў парку па пр. Фрунзе В.М. Ляўко выявіла рэшткі сцяны з невялікіх камянёў на вапнавай рошчыне, арыентаванай па лініі паўночны захад – паўднёвы ўсход (прыблізна на “Духаўскі круглік”), і палічыла яе рэшткамі ўсходняга прасла ўмацаванняў Ніжняга замка (О.Н. Левко, *Границы Верхнего и Нижнего замков...*, с. 117, 121–123). Аднак, у сапраўднасці выяўленая сцяна наўрад ці мае нешта агульнае з фартыфікацый эпохі Сярэднявечча. Згодна з вымярэннямі 1655 і 1665 гг. даўжыня паўночнага прасла сцяны Ніжняга замка ад Завіцебнай брамы да “нарожнай” вежы складала 184–203 м, а В.М. Ляўко пакідае на яго не больш за 140 м. Акрамя таго, усходняе прасла мураванай сцяны Ніжняга замка XIV ст. прасочана археалагічна, яно праходзіла значна далей на ўсход і прымыкала да паўднёва-ўсходняй “нарожнай” вежы з паўночнага, а не паўночна-заходняга боку (Т.С. Бубенько, *op. cit.*, с. 32, 202, 225).

Усходні адрэзак умацаванняў першапачаткова быў найменей абароненай натуральнымі перашкодамі і, адпаведна, найбольш прыдатнай на атакі непрыяцеля часткай Ніжняга замка. Сваімі паўночным і паўднёвым флангамі гэты адрэзак абапіраўся на глыбокія яры з ручаямі. У XIV–XV стст. паміж імі яшчэ не было глыбокага рова, які злучыў ручаі і фактычна ператвараў Віцебскія замкі ў аточаны з усіх бакоў вадой востраў⁵⁴. Менавіта таму, кароткая ўсходняя сцяна стала самым моцным і насычаным фартыфікацыйнымі элементамі часткай умацаванняў Ніжняга замка. У XIV ст. тут, на адрэзку даўжынёй не больш за 100 м, было ўзведзена аж 3 мураваныя вежы (паўночна-ўсходняя і паўднёва-ўсходняя “нарожныя”, а таксама вежа-брама паміж імі), злучаныя паміж сабой мурамі. Глыбокі роў з’явіўся толькі пасля каралеўскіх распараджэнняў снежня 1551 г⁵⁵. Як сведчыць інвентар 1638 г., у першыя дзесяцігоддзі XVII ст. каменна-цагляныя канструкцыі паўночна-ўсходняй вежы яшчэ захоўваліся на значную вышыню. У 1655 г. іх ужо не было, а на іх месцы ўзвялі драўляную Гуркову вежу шырынёй 6,5 м (3 саж.). Паводле інвентара 1638 г. вежа-брама, што ў XVII ст. называлася Задунаўскай (Задунайскай), таксама ўжо была драўлянай, а ад паўднёва-ўсходняй “нарожнай” вежы захоўваліся толькі ніжнія часткі муроў, на якіх паставілі драўляны будынак. У апісанні 1655 г. яна названа Засельнай, або Сельнай. Даўжыня ўмацаванняў паміж двума ўсходнімі “нарожнымі” вежамі складала 86 м (40 саж.).

У ходзе археалагічных даследаванняў усходняй лініі ўмацаванняў Ніжняга замка, што праводзіліся ў 1980–1990-х гг. пад кіраўніцтвам Т.С. Бубенькі, былі выяўлены і вывучаны рэшткі наступных мураваных канструкцый XIV ст.: брамы, паўднёва-ўсходняй “нарожнай” вежы і прасла сцяны паміж імі⁵⁶. На жаль, асноўная частка падмуркаў брамы знаходзіцца пад праезжай часткай праспекта Фрунзе, таму правесці яе даследаванні і вызначыць габарыты будынка не ўдалося. Падмурак паўднёва-ўсходняй вежы мае чатырохвугольную форму памерамі 6,9 x 8,2 x 7 x 8 м і прыстаўлены звонку да паўднёвай сцяны замка, якую, такім чынам, можна было прастрэльваць уздоўж агнём з вежы. Заўважым, што за лінію ўсходняй сцяны будынак не выступаў. Паводле М.А. Ткачова і Т.С. Бубенькі, паўднёва-ўсходняя вежа магла дасягаць вышыні 12–13 м і мець не больш за 3 баявыя ярусы⁵⁷. Можна дапусціць, што паўночна-ўсходняя “нарожная” вежа мела падобныя габарыты і такім жа чынам прылягала да паўночнай сцяны замка. У такім выпадку, фланкіраванне самой усходняй сцяны ў XIV–XV стст. магло ажыццяўляцца з высунутай за яе лінію вежы-брамы.

⁵⁴ Т.С. Бубенько, *op. cit.*, с. 31, 201.

⁵⁵ AGAD, AR, dz. X, sygn. 598, s. 1.

⁵⁶ Т.С. Бубенько, *op. cit.*, с. 32–33, 223, 225.

⁵⁷ М.А. Ткачоў, Т.С. Бубенька, *Да пытання аб каменных умацаваннях Дольняга замка Віцебска*, в: *Гістарычна-археалагічны зборнік. Памяці М. Ткачова*, ч. 2, Мінск 1993, с. 157.

Ад паўднёва-ўсходняй “нарожнай” вежы над стромымі схіламі яра, па якім працякаў Замкавы ручай, у заходнім кірунку цягнуўся адрэзак замкавай сцяны, даўжыня якога складала 503 м (1655 г. – 233 саж.). Паводле інвентара 1638 г., толькі кароткі яго ўчастак ля самой вежы – 19 м (26 крокаў)⁵⁸ – быў мураваным. Яго выявілі ў ходзе раскопак 1984 г.⁵⁹ Пра рэшткі муроў на асноўнай частцы гэтага адрэзка ў апісаннях замка XVII ст. і іншых крыніцах не згадваецца. Верагодна, іх тут не было ад самага пачатку існавання Ніжняга замка, а гэты ўчастак быў абаронены выключна валам і драўлянымі сценамі.

Паўднёва-заходняя частка Ніжняга замка была абнесена мурамі, згадкі аб якіх маюцца ў інвентарах 1638 і 1639 гг. Таксама фрагмент муроў ля Заручаўскай брамы бачны на чарцяжы 1664 г. Апісаны вышэй адрэзак драўляных сцен упіраўся ў мураваную вежу, якая ў інвентары 1638 г. названа “нарожнай”. Верагодна, менавіта на яе мурах да 1655 г. была збудавана Узводная вежа шырынёй 6,5 м (3 саж.). Адпаведна, гэтая мураваная вежа была блізкай па габарытах да “нарожных” вежаў ва ўсходняй частцы замка і, напэўна, выступала за перыметр сцен з мэтай іх фланкіравання. Ад яе па палогім паўднёвым схіле Дзвінскага ўзвышша ў заходнім кірунку ішоў мур даўжынёй 123 м (1655 г. – 57 саж.). Ён прымыкаў да Заручаўскай брамы, крайняга паўднёва-заходняга абарончага элемента Ніжняга замка. Адна з найбольш ранніх згадак пра Заручаўскую браму ў захаваных дакументах датуецца 1593 г.⁶⁰ Як занатавана ў інвентары 1638 г., гэта брама згарэла ў час пажару 1614 г., а на яе месцы быў узведзены новы драўляны будынак, шырыня якога, паводле апісання 1655 г., складала 13 м (6 саж.). Улічваючы важнасць разгледжанага ўчастка ў сістэме абароны умацавання, можна з высокай доляй верагоднасці дапусціць, што у XIV ст. на месцы пазнейшай драўлянай брамы існавала мураваная вежа-брама, якая ў тым ліку ўмацоўвала паўднёва-заходні вугал Ніжняга замка.

У пачатку 1990-х гг. у ходзе археалагічных раскопак пад кіраўніцтвам Т.С. Бубенькі быў ускрыты і вывучаны фрагмент падмуркаў паўднёвай сцяны Ніжняга замка ля колішняй Заручаўскай брамы. Паколькі мур на гэтым адрэзку праходзіў па палогім схіле, яго таўшчыня была даведзена да рэкордных 3,2 м (таўшчыня сцяны ва ўсходняй частцы замка не перавышала 1,6 м). Цікава таксама, што выяўленыя тут мураваныя канструкцыі нясуць на сабе яўныя сляды пазнейшых рамонтаў⁶¹.

⁵⁸ 1 рымскі крок – 0,74 м, гл.: K. Łopatecki, *Okoliczności powstania i przydatność wojskowa mapy Descriptio Ducatus Polocensis Stanisława Pachołowieckiego (1580)*, „Terminus” 19, 2017, z. 1(42), s. 105.

⁵⁹ Т.С. Бубенько, *op. cit.*, с. 202.

⁶⁰ ИЮМ, т. 20, с. 503.

⁶¹ Т.С. Бубенько, *op. cit.*, с. 33, 225.

Ад паўднёва-заходняга вугла мур паварочваў на поўнач, ішоў ўздоўж стромага берага Дзвіны і на адлегласці ў 141–147 м (1638 г. – 190 крокаў, 1655 г. – 68 саж.) ад Заручаўскай упіраўся ў Жыдоўскую браму. Па ўсёй верагоднасці, у XIV – першай палове XVI ст. прыкладна з гэтага месца пачынаўся так званы Высокі мост, які падводзіў да галоўнай на той час “наддзвінскай” брамы Верхняга замка. Можна дапусціць, што ў XIV ст. брама, вядомая пазней пад назвай Жыдоўская, мела форму простага праёма ў сцяне. Ад яе да мураванай паўднёва-заходняй “нарожнай” вежы Верхняга замка ўздымалася на вал прасла муру даўжынёй 30–35 м (1638 г. – 40 крокаў., 1655 г. – 16 саж.).

Агульная працягласць умацаванняў Ніжняга замка складала 1171–1181 м (1655 г. – 542 саж., 1665 г. – 546 $\frac{3}{4}$ саж.), а яго плошча дасягала 7 га. На падставе інфармацыі з інвентара 1638 г. можна сцвярджаць, што мураваныя абарончыя сцены закрывалі толькі 59% перыметра Ніжняга замка. Такім чынам, іх будаўніцтва пры Альгердзе так і не было завершана.

Тое, што мураваныя ўмацаванні Ніжняга замка, фактычна ўзведзеныя ў XIV ст., выразна падзяляліся на два адасобленыя і аддаленыя адзін ад аднаго амаль на 500 м адрэзкі, дазваляе нам прапанаваць уласную трактоўку паведамлення “Видбеск. 3 стены камены” з тэкста “Списка русских городов дальних и ближних”⁶². Першая мураваная сцяна акружала Верхні замак, другая і трэцяя – Ніжні замак з паўночна-ўсходняга і паўднёва-заходняга бакоў. З крыніц вынікае, што ў перыметры ўмацаванняў Ніжняга замка было ўзведзена чатыры мураваныя вежы: Задубаўская брама і тры “нарожныя” вежы. Верагодна мураванай была і Заручаўская брама, улічваючы яе важнае значэнне і лакалізацыю на вуглу замкавых сцен.

Паводле інвентара 1639 г., па ўсім перыметры Ніжняга замка існаваў земляны вал, які ў большасці месцаў на той час быў невысокім, бо характарызуецца як “апаўшы”. Найбольшыя памеры ён меў у раёне Задубаўскай брамы, якая,

⁶² М.Н. Тихомиров, *Список русских городов дальних и ближних*, “Исторические записки” 40, 1952, с. 224. У навуковай літаратуры маецца некалькі тлумачэнняў гэтага паведамлення. М.А. Ткачоў лічыў “3 стены камены” вынікам аптычнай ілюзіі, бо, на яго думку, тагачасны чалавек, які набліжаўся да Віцебска з захаду ці ўсходу, з-за асаблівасцей рэльефу сапраўды мог бачыць 3 рады мураваных сцен (М.А. Ткачев, *Замки Белоруссии...*, с. 121). На думку Л.У. Калядзінскага, першай мураванай сцяной з’яўляліся ўмацаванні Ніжняга замка, другой – умацаванні Верхняга замка, а трэцяй – сцяна, што нібыта ішла па краі пляцоўкі Замкавай гары і з’яўлялася апошнім рубяжом абароны (Л.В. Колединский, *Верхний замок Витебска (IX–XVIII вв.)...*, с. 56). На наш погляд, канцэпцыя Л.У. Калядзінскага пры ўсёй яе ўяўнай лагічнасці не выходзіць за рамкі гіпотэзы. У апісаннях XVII ст., калі мураваныя ўмацаванні яшчэ захоўваліся ў адносна добрым стане, ніякіх дадатковых абарончых сцен на Замкавай гары не згадваецца. Мураваная сцяна, выяўленая А.П. Сапуновым пры раскопках у заходняй частцы Замкавай гары, якую згадвае Л.У. Калядзінскі, не задакументавана належным чынам. Гэта пакідае шырокае поле для дапушчэнняў наконт яе размяшчэння, арыентацыі і функцыі.

ў інвентары 1639 г., названа “вышняй”, бо стаяла “высока”. Вал у гэтым месцы згадваецца і ў інвентары 1638 г., а ў крыніцы, што датуецца 1720 г., сустракаецца назва “Дунайскі вал”⁶³. У адрозненне ад валу Верхняга замка, гэты вал паўстаў ужо пасля ўзвядзення мураваных умацаванняў, аб чым сведчаць вынікі археалагічных даследаванняў. Пры гэтым, ён некалькі разоў падсыпаўся для ўмацавання мураваных і драўляных сценаў Ніжняга замка. Т.С. Бубенька выдзяляе як мінімум тры падсыпкі вала, выкананыя ў XIV–XV стст⁶⁴. Разам з тым, з пісьмовых крыніц вынікае, што вал маглі падсыпаць і ў XVII ст. Так, у інвентары 1639 г. згадваецца “насыпаны” вал ля Жыдоўскай брамы.

Галоўнай камунікацыйнай воссю Ніжняга замка была вуліца Вялікая, што ішла ад Заручаўскай брамы спачатку амаль на поўнач, а пасля праходу праз рынак – на паўночна-ўсход у раён сучаснай плошчы Свабоды. Тут яна падзялялася на два адгалінаванні, адно з якіх вяло на поўнач да Завіцебнай брамы, а другое – на ўсход да Задунаўскай брамы. У крыніцах XVI–XVII стст. адгалінаванні гэтай вуліцы, якія выводзілі да трох галоўных брам Ніжняга замка, выступаюць пад назвай “Вялікая”, што сведчыць пра іх значнасць. Цэнтрам заходняй часткі Ніжняга замка з’яўлялася старажытная рынкавая плошча, якая размяшчалася на поўнач ад Дабравешчанскай царквы⁶⁵. У XIV – першай палове XVI ст. у паўночна-заходняй частцы гэтай плошчы мусіў быць праезд, што праз браму (пазнейшую Жыдоўскую) выводзіў на мост да галоўнай “наддзвінскай” брамы Верхняга замка. Другі рынак існаваў ва ўсходняй частцы Ніжняга замка ля скрыжавання адгалінаванняў вуліцы Вялікай. Гандаль мог весціся і проста на вуліцах: так, пад 1594 г. згадваецца крамная камора на вуліцы Вялікай ля Завіцебнай брамы. Па сведчанні крыніц XVI ст., ва ўсходняй частцы Ніжняга замка меліся таксама завулак Казмадзям’янскі (у сектары паміж паўночным і ўсходнім адгалінаваннямі вуліцы Вялікай) і вуліца Прабойная⁶⁶. Апошняя ішла на Замкавую гару і, як можна меркаваць, выходзіла да ўсходняй брамы Верхняга замка ля вежы Круглік.

Ля рынкавай плошчы ў заходняй частцы Ніжняга замка стаяла мураваная Дабравешчанская царква, узведзеная яшчэ ў XII ст. Тут жа, пры рынку, не пазней за другую палову XV ст. быў пастаўлены драўляны касцёл Святой Троіцы⁶⁷. Ва ўсходняй частцы Ніжняга замка ў XIV–XVI стст. магло размяшчацца яшчэ, па меншай меры, чатыры праваслаўныя храмы. Непасрэдна на рынку ўсходняй часткі Ніжняга замка стаяла Пятніцкая царква⁶⁸, якая апошні

⁶³ *ИЮМ*, т. 26, с. 418.

⁶⁴ Т.С. Бубенько, *op. cit.*, с. 32, 35.

⁶⁵ *Ibidem*, с. 60–61, 201.

⁶⁶ *Ibidem*, с. 61–62, 201; *ИЮМ*, т. 20, с. 420–421, 499.

⁶⁷ Пад канец панавання Казіміра Ягелончыка ён ужо існаваў, гл.: *Lietuvos metrika. Knyga 5: (1427–1506). Užrašymų knyga 5*, wyd. E. Banionis, Vilnius 1993, s. 260–261.

⁶⁸ Т.С. Бубенько, *op. cit.*, с. 62; *ИЮМ*, т. 20, с. 505, 509.

раз згадваецца ў інвентары 1638 г. У наступным годзе яе пляц перадалі езуітам, а будынак разабралі. Іншыя храмы зніклі да канца XVI ст., аднак пра іх існаванне сведчыць тапанімія, зафіксаваная ў крыніцах. Так, у 1592 г. згадваецца Казмадзям’янскі завулак⁶⁹, у дакуменце 1594 г. – “царковішча Святога Івана”⁷⁰, а ў актах 1564 і 1626 гг. – Юр’еўскі мост пад усходнім схілам Замкавай гары⁷¹. Адпаведна, у раней на тэрыторыі Ніжняга замка стаялі яшчэ тры царквы: Святых Казьмы і Дзям’яна, Святога Іаана і Святога Юрыя.

Трансфармацыя замкаў у канцы XIV – першай палове XVII ст.

На далейшы лёс Віцебскіх замкаў і іх архітэкттуру уплывалі два асноўныя фактары. Першы – войны, якія стымулявалі будаўнічыя працы або прыводзілі да разбурэнняў умацаванняў, другі – спецыфіка сістэмы забеспячэння і будаўніцтва ўмацаванняў. На іх мы і засяродзім увагу ніжэй.

Значныя наступствы для Віцебскіх замкаў мела іх аблога войскам Вітаўта з выкарыстаннем артылерыі ў 1393 г., калі ва ўмацаванні абараняўся Свідрыгайла. Паводле М. Стрыйкоўскага, Ніжні замак здабывалі чатыры тыдні. Менавіта, тады маглі быць значна пашкоджаны яго мураваныя брамы, якія ў далейшым разабралі. Верхні замак, як пісаў храніст, абстрэльвалі “we dnie i w posy bez przestanku”, прычым ён дакладна зафіксаваў, што была пашкоджана адна з вежаў Верхняга замка з боку Дзвіны⁷². Мяркуючы па накірунку, адкуль вёўся абстрэл, тады ж быў зроблены вялікі пралом у паўднёвай сцяне і пашкоджаны вежападобны палац. У час унутрыдзяржаўных канфліктаў у 1432–1436 і 1440 гг. Віцебск меў важнае значэнне як ваенная база, а ў 1435 г. нават знаходзіўся ў аблозе, але згадкі пра спробы штурмаваць яго замкі ў гэтыя гады адсутнічаюць⁷³.

Ужо ў XV ст. паўсталі праблемы з аднаўленнем мураваных будынкаў і ўмацаванняў, якія былі пашкоджаны ў час войнаў або заняпалі з-за адсутнасці належнага догляду. Калі замкі будаваліся, Віцебск з’яўляўся важнейшым вотчынным уладаннем і рэзідэнцыяй Альгерда, а пасля – яго сына Ягайлы. Пры Вітаўце, калі ўлада ў ВКЛ была цэнтралізавана, у Віцебск сталі прызначаць намеснікаў вялікага князя, што змяніла ўмовы функцыянавання замкаў. Вядома, што ў 1470 г. віцебскі намеснік Мікалай

⁶⁹ *ИЮМ*, т. 20, с. 499.

⁷⁰ *ИЮМ*, т. 20, с. 389.

⁷¹ *ИЮМ*, т. 21, с. 469; *НГАБ*, ф. 1751, воп. 1, спр. 12, арк. 293.

⁷² М. Strykowski, *op. cit.*, s. 109.

⁷³ Падрабязней гл.: С.В. Полехов, *Наследники Витовта. Династическая война в Великом княжестве Литовском в 30-е годы XV века*, Москва 2015, с. 321, 391, 406, 410–411, 416.

Няміравіч ад імя вялікага князя звяртаўся да рыжан з просьбай прыслаць муляра для наравы скляпенняў у нейкай мураванай пабудове⁷⁴. Гэта выразна сведчыць пра адсутнасць у горадзе ў азначаны час кваліфікаваных рамеснікаў гэтай спецыяльнасці. У крыніцах XVI – першай паловы XVII ст. таксама не ўдалося выявіць звесткі пра муляроў у Віцебску. А самай ранняй згадкай пра мураванае будаўніцтва ў горадзе пасля ўзвядзення замкаў трэба лічыць запіс пра кантракт на пабудову трох мураваных дамоў, заключаны ў 1647 г. паміж бурмістрам Сцяпанам Пятровічам і неназванымі дойлідзямі⁷⁵. Можна ўпэўнена казаць, што ў XV – першай палове XVII ст. у Віцебску адсутнічала сістэма догляду за мураванымі пабудовамі замкаў, што адмоўна ўплывала на іх стан.

У 1501 г., адначасова з вялікім паходам на Смаленск, маскоўскія войскі ўпершыню спустошылі пасады Віцебска⁷⁶. Пазней Віцебскія замкі на два стагоддзі сталі важнейшым умацаваннем ВКЛ на мяжы з Маскоўскай дзяржавай. Да горада маскоўскія войскі падыходзілі зімой 1514/1515 гг., летам 1516 г., у 1519 г. і зімой 1519/1520 гг., а таксама ў 1536 г., аднак ад іх цяжкі пераважна пасады, а замкі не былі здабытыя⁷⁷. З першай паловы XVI ст. маюцца згадкі пра будаўніцтва замкавых умацаванняў з дрэва. Так, у 1538–1539 гг. быў заключаны кантракт паміж віцебскім ваяводам Мацеем Войцяхавічам Ключкам і мясцовымі дойлідзямі на ўзвядзенне вежы ля Завіцебнай брамы за гаспадарскія грошы. Гэта мусіла быць шасціграннае збудаванне з чатырма “памостамі” (пяццю ярусамі), пакрытае цёсам. Пры гэтым першыя два паверхі дойліды мусілі зрубіць “у дзве сцяны”⁷⁸, што значна ўзмацняла вежу. Пад 1544 і 1546 гг. маюцца згадкі пра прыцягненне віцебскім гараднічым Раманам Гарасімовічам падданных “ку городу городен робити”⁷⁹.

Небяспека маскоўскага нападу на Віцебск востра адчувалася ў 1551 г., што стымулявала клопат аб павышэнні абароназдольнасці мясцовых замкаў. У гэтым кантэксце трэба разглядаць прывілей Жыгімонта II Аўгуста ад

⁷⁴ *Віцебска-Рыжскія акты XIII–XVII ст.: дагаворы і службовая карэспандэнцыя паміж органамі кіравання горада Віцебска і ганзейскага горада Рыгі (з былога комплексу Ruthenica Дзяржаўнага Гістарычнага Архіва Латвіі)*, т. 1, падрыхт. А. Дзярновіч, Мінск 2005, с. 25, 57–58.

⁷⁵ М.Д. Макараў, *Рынкавая плошча Віцебска ў другой палове XVI – пачатку XVIII ст.*, “Архіварыус” 20, 2022, с. 157.

⁷⁶ М.М. Кром, *Меж Русью и Литвой. Пограничные земли в системе русско-литовских отношений конца XV – первой трети XVI в.*, Москва 2010, с. 208.

⁷⁷ А. Сапунов, В. Друцкий-Любецкий, *Материалы по истории и географии Дисненского и Вилейского уездов Виленской губернии*, Витебск 1896, с. 69; М.М. Кром, *op. cit.*, с. 88, 223; В.А. Варонін, *Падзеі вайны 1512–1522 гадоў у Беларускім Падзвінні*, “*Studia Historica Europae Orientalis*” 6, 2013, с. 194–195, 199–201; А.Н. Лобин, *Оборона Опочки 1517: Бесова деревня против армии Константина Острожского*, Москва 2017, с. 14, 51–52.

⁷⁸ *Беларускі архіў...*, т. 2, с. 282–283.

⁷⁹ *Archiwum książąt Lubartowiczów Sanguszków w Sławucie*, т. 4: 1535–1547, Lwów 1890, s. 395, 466.

23 лістапада 1551 г. на пабудову гасціннага двара на Узгорскім пасадзе. Згодна з дакументам, ад іншаземцаў, якія прыежджалі ў Віцебск, магла ўзнікнуць “большая здрада и шкода оному месту [...] пограничному”⁸⁰. Перанос гандлёвага і грамадскага цэнтра мяшчанскай абшчыны на пасад азначаў большую мілітарызацыю замкаў. 29 снежня 1551 г. манарх выдаў прывілей Альбрэхту Вільчу на пабудову і ўтрыманне млыноў на Віцьбе і Ручаі з дазволам злучыць іх “перакопам”, ці рвом. Пры гэтым у дакуменце ўказвалася, што адной з галоўных мэт гэтай акцыі было абвесці замкі вадой для ўмацавання іх абароназдольнасці (“*tedy lepszo bezpiecnosc czyniło zamku czasu gwałtu od nieprzeziaciela*”). Пра вялікае значэнне гэтай акцыі для ўсяго горада сведчыць ускладненне абавязка па выкананні земляных прац на мясцовых мяшчан⁸¹. Пэўныя земляныя працы, верагодна, былі праведзены і на поўдзень ад Ніжняга замка, паколькі М. Стрыйкоўскі ахарактарызаваў Замкавы ручай як “*przykop zamkowy*”⁸².

У 1558 г. пачалася Інфлянцкая вайна, а ў наступным годзе на сойме прадстаўнікі Віцебскага павету звярнуліся з просьбай да Жыгімонта II Аўгуста “въ Нижнемъ и Верхнемъ замку вежи оправити”⁸³. Зварот да манарха сведчыць пра няздольнасць вырашыць гэтыя праблемы сваімі сіламі. У 1562 г. падчас нападу на Віцебск маскоўскіх войскаў былі цалкам спалены пасады. Пры гэтым хадзілі чуткі, што рыхтуецца наступны паход “з гарматамі”, каб урэшце здабыць фартэцыю⁸⁴. Аднак удар быў нанесены па Полацку, які капітуляваў 15 лютага 1563 г., пасля чаго Віцебск набыў першаступенную важнасць для абароны ВКЛ у Падзвінні. Праблему фартэцыі абмяркоўвалі на сойме 1565/1566 гг., прычым адзначалася, што “замок Вышний вельми опал”, а Станіслаў Пац (з 1563 г. “спраўца Віцебскага ваяводства”) умацоўваў яго “плотом и глиною” за сродкі з гаспадарскага скарбу. Абывацелі Віцебскага ваяводства напраўлялі “другую часть замку” (па ўсёй верагоднасці, Ніжні замак), але там працы не былі скончаны, і гаспадар абяцаў прыслаць у дапамогу людзей з воласці⁸⁵.

У 1568 г. пагроза нападу на Віцебск маскоўскіх войскаў ізноў узрасла. Пры гэтым Жыгімонт II Аўгуст усведамляў дрэнны стан яго замкаў і летам 1568 г. дасылаў грошы на іх рамонт⁸⁶. Значнае маскоўскае войска падышло да Віцебска 29 верасня 1568 г., але, прастаяўшы некалькі дзён і спаліўшы

⁸⁰ Метрыка Вялікага Княства Літоўскага: кніга № 35 (1551–1558): кніга запісаў № 35 (копія канца XVI ст.), падрыхт. А.А. Мяцельскі, Мінск 2020, с. 113–114.

⁸¹ AGAD, AR, dz. X, sygn. 598, s. 1.

⁸² М. Strykowski, *op. cit.*, s. 14.

⁸³ *Витебская старина...*, т. 1, с. 54.

⁸⁴ J. Jasnowski, *Materiały do działalności wojskowej Floriana Zebrzydowskiego*, „Przegląd Historyczno-Wojskowy” 9, 1937, z. 2, s. 281–285.

⁸⁵ *Документы Московского архива Министерства юстиции...*, т. 1, с. 193.

⁸⁶ *Archiwum księżąt Lubartowiczów Sanguszków w Sławucie*, t. 7: 1554–1572, Lwów 1910, s. 278, 306.

пасады, адступіла⁸⁷. З дакумента 1576 г. вядома, што ў гады Інфлянцкай вайны віцебская шляхта дабраахвотна (не ў рамках павіннасці) сваімі сіламі ўзв'язла на заходнім адрэзку ўмацаванняў Верхняга замка з боку Дзвіны Успенскую і Прачысценскую вежы⁸⁸. М. Стрыйкоўскі таксама пісаў, што адна з напаўразбураных мураваных вежаў заходняй часткі Верхняга замка была ў гэты час “забудавана дрэвам”⁸⁹. Верагодна, менавіта ў часы Інфлянцкай вайны была закінута старая мураваная брама з боку Дзвіны, а пасярэдзіне паўднёвай сцяны Верхняга замка пабудавалі новую драўляную вежу-браму з драўляным мостам перад ёй. Такім чынам, матэрыялы XVI ст. не даюць падстаў казаць пра спробы аднаўлення мураваных збудаванняў. Пры гэтым найбольш хуткімі тэмпамі разбураліся мураваныя сцены Ніжняга замка, якія замяняліся на драўляныя. Гэтым тлумачыцца той факт, што Аляксандр Гваньіні і Мацей Стрыйкоўскі, якія ў гады Інфлянцкай вайны служылі ў Віцебску, выразна выдзялялі мураваны Верхні і драўляны Ніжні замак⁹⁰.

У 1602 г. запарожскія казакі, якім не заплацілі за службу ўлады Рэчы Паспалітай, захапілі і разрабавалі Віцебск. Мяшчане зачыніліся ў замках, якія казакі штурмаваць не сталі⁹¹. 17 мая 1614 г. Верхні і Ніжні замкі разам з усёй іх пераважна драўлянай забудовай былі знішчаны моцным пажарам⁹². Сляды гэтай катастрофы былі добра бачны нават праз два дзесяцігоддзі, бо ў інвентары 1638 г. усе рэшткі мураваных умацаванняў Верхняга і Ніжняга замкаў апісаны як “абгарэлыя”. Нягледзячы на маштабныя знішчэнні ў выніку пажару, у 1616 г. маскоўскае войска, якое захапіла і спаліла віцебскія пасады, не адважылася на штурм замкаў⁹³. Варта адзначыць, што ў перыяд з пачатку XVI ст. да сярэдзіны XVII ст. у нас няма звестак пра спробы здабываць Віцебскія замкі з выкарыстаннем цяжкой артылерыі, без якой імі фактычна немагчыма было авалодаць.

Неўзабаве пасля пажару 1614 г. пачалася адбудова умацаванняў замкаў. Як сведчыць інвентар 1638 г., працы вяліся пры віцебскім ваяводзе Яне Завішу, які займаў гэтую пасаду да 1626 г., але не былі скончаны і пазней не працягваліся. Гэта выразна бачна па згаданым апісанні. Па стане на 1638 г. у Верхнім замку была цалкам адбудавана драўляная брама і мост перад ёй. Толькі на паўднёва-ўсходнім прасле мураванай сцяны былі драўляныя

⁸⁷ *Витебская старина...*, т. 4, ч. 1, с. 161, 237.

⁸⁸ НГАБ, ф. КМФ-18, воп. 1, спр. 60, арк. 22 адв. 23.

⁸⁹ М. Strykowski, *op. cit.*, s. 109.

⁹⁰ Т.С. Бубенько, *op. cit.*, с. 31.

⁹¹ Т.Р. Ковалец, *Узброены канфлікт запарожцаў і віцязяў у пачатку XVII ст.*, “Ученые записки УО «ВГУ им. П.М. Машерова». Сборник научных трудов” 22, 2016, с. 61–69.

⁹² Riksarkivet, Extranea IX Polen, vol. 105. Ліст Якуба Задзіка да Ваўжынца Гэмбіцкага, Варшава 2 VI 1614. Дзякуем Пшэмыславу Гаўрону за ўказанне на гэтую крыніцу.

⁹³ *Витебская старина...*, т. 1, с. 95.

“абламкі”, але і тыя не мелі памосту і даху, а некаторыя ўжо паспелі пагніць. На Кругліку стаяла незавершаная драўляная вежа, якая пачала ападаць. Дрэвам сталі закрываць зруйнаваныя месцы ў паўночна-ўсходнім прасле сцяны але і гэта праца не была скончана. Не былі таксама завершаны “ізбіцы” ў паўночна-заходняй частцы ўмацавання. Іх наяўнасць сведчыць пра тое, што абарончы перыметр Верхняга замка ў месцах, дзе не было мураваных сцен ці яны былі разбураны, імкнуліся закрываць з дапамогай гародняў. Над месцам упадзення Віцьбы ў Дзвіну была ўзведзена двухпавярховая драўляная Успенская вежа.

Пажар 1614 г., відаць, не абмінуў і драўляную царкву Святога Міхаіла, аднак да 1638 г. яна была адбудавана. Як сведчаць інвентары 1638 і 1639 гг., у Верхнім замку у двух драўляных цэйхгаўзах, Кругліку і Успенскай вежы захоўваліся зброя і боепрыпасы. Акрамя таго на яго тэрыторыі знаходзіліся ваяводскія стайні. З XVI ст. вежу Круглік пачалі выкарыстоўваць як турму. Найбольш ранняя згадка пра ўтрыманне вязняў у адной з вежаў замка паходзіць з 1544 г.⁹⁴ У 1593–1594 гг. згадваецца “старая мураваная турма”, што знаходзілася “на гары”⁹⁵, відавочна, мелася на ўвазе Замкавая гара. У дакуменце 1628 г. прама сказана, што злачынцаў садзілі ў Круглік⁹⁶. Але неўзабаве, як сведчыць інвентар 1638 г., турма была перанесена ў драўляную вежу-браму. Гэта было зручна, паколькі ў браме заўсёды прысутнічала варта, якая адначасова пільнавала вязняў.

Умацаванні Ніжняга замка былі ў значна горшым стане. Як вынікае з урыўкавых звестак канца XVI ст., пасля Інфлянцкай вайны іх яшчэ імкнуліся падтрымліваць у адносным парадку. Так, пад 1594 г. згадваецца пра “абламкі” ля Завіцебнай брамы, якімі завяршалася замкавая сцяна⁹⁷. Такім чынам, мураваныя канструкцыі ўмацаванняў Ніжняга замка ў асобных месцах яшчэ былі ў неблагім стане. Але пасля пажару 1614 г. іх канчаткова закінулі. У 1616 г. Ніжні замак называецца “астрожкам”, а гэта азначае, што па перыметры ён быў умацаваны пераважна драўляным вастраколам, ці астрогам⁹⁸. Паводле інвентара 1638 г., усе чатыры брамы – Заручаўская, Завіцебная, Задунанская і Жыдоўская – былі адбудаваны пры Яну Завішу, а значыць да 1626 г. Пры гэтым Завіцебная брама не была скончана. Паводле пазнейшых маскоўскіх апісанняў яна мела шырыню 8,6–9,7 м (1655 г. – 4 саж., 1665 г. – 4 ½ саж.). Жыдоўская брама, паводле апісання 1655 г., мела шырыню 6,5 м (3 саж.). Да 1638 г. пачалі ставіць драўляныя надбудовы на трох зруйнаваных мураваных

⁹⁴ *Archiwum książąt Lubartowiczów Sanguszków w Sławucie*, t. 4, s. 395.

⁹⁵ *ИЮМ*, т. 1, с. 338; *ИЮМ*, т. 20, с. 504.

⁹⁶ *ИЮМ*, т. 22, с. 250–252.

⁹⁷ *ИЮМ*, т. 20, с. 420–421.

⁹⁸ *Витебская старина...*, т. 1, с. 95.

“нарожных” вежах Ніжняга замка, але яны на момант складання інвентара не былі завершаны і накрыты. Мураваныя сцены па ўсім перыметры стаялі ў зруйнаваным стане, ля Задунаўскай брамы меўся адрэзак астрогу, які ўжо пагніў і валіўся, а ў лініі паўднёвага прасла стаялі 2 “ізбіцы”. Пры гэтым значная частка перыметру замка не была ўвогуле ніяк абаронена. Карціна занябання Ніжняга замка дапаўняецца апісаннем ставаў. Калі яшчэ ў 1594 г. існаваў млын на Віцьбе, якім валодалі сыны А. Вільчка⁹⁹, то ў 1638 г. грэблі на вусцях Віцьбы і Замкавага ручая былі прарваныя, і ставішчы стаялі без вады.

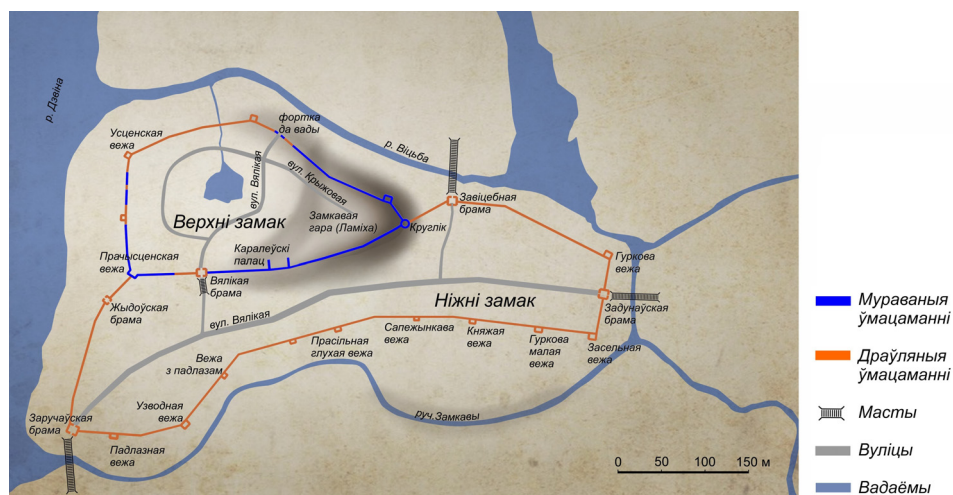
У першай палове XVII ст. рынкавая плошча ў заходняй частцы Ніжняга замка стала рэлігійным цэнтрам горада. Тут стаяла мураваная Дабравешчанская царква, перададзеная ў 1619 г. уніятам. Ля яе, як сведчыць інвентар 1638 г., узвялі драўляную званіцу, якую разам з храмам можна бачыць на чарцяжы 1664 г. На поўнач ад царквы размяшчаўся касцёл Святой Троіцы. Паводле інвентара 1638 г., ён згарэў у 1614 г., але намаганнямі Яна Завішы да 1626 г. быў адноўлены. Побач з касцёлам стаяў дом ксяндза. У другой палове XVI ст. на паўночным баку плошчы быў пастаўлены кальвінісцкі збор, ля якога меліся дом казнадзя і могілкі. Паміж царквой і зборам стаяла сінагога, дазвол на ўзвядзенне якой выдаў у 1630 г. тагачасны віцебскі ваявода Сымон Самуэль Сангушка¹⁰⁰. Пры ім яўрэі пачалі актыўна засяляць тэрыторыю Ніжняга замка, а брама, што знаходзілася ля сінагогі, атрымала назву Жыдоўскай. На рынку ўсходняй часткі Ніжняга замка ў канцы 1630-х гг. шэраг пляцаў, у тым ліку пляц былой Пятніцкай царквы, быў перададзены ордэну езуітаў. Як сведчыць інвентар 1639 г., на той момант тут ужо быў закладзены дом “на кляштар”, які, па ўсёй верагоднасці, трэба атаясамліваць з двухпавярховым выцягнутым уздоўж замкавай сцяны домам, што адлюстраваны на чарцяжы 1664 г. У 1640-х гг. тут былі таксама пастаўлены драўляныя будынкі касцёла Святога Іосіфа і езуіцкай школы¹⁰¹.

У 1654 г., з пачаткам новай вайны з Маскоўскай дзяржавай, былі зроблены чарговыя спробы накіраваць умацаванні Віцебскіх замкаў. Са сведчанняў шляхты 1664 г. некаторыя працы пры гэтым выконвалі мясцовыя яўрэі. Яшчэ да аблогі яны загардзілі 16 сажняў у абарончай лініі Ніжняга замка драўляным астрагам, а пасля яе пачатку – яшчэ 30 сажняў ля Жыдоўскай брамы „izbi-sami u oblamkami”. Таксама іх намаганнямі была адрамантавана сама брама, а побач зроблены патаемны выхад да Дзвіны для набірання вады. Акрамя таго на Верхнім замку яўрэі пабудавалі адну вежачку і дапамаглі ўзвесці

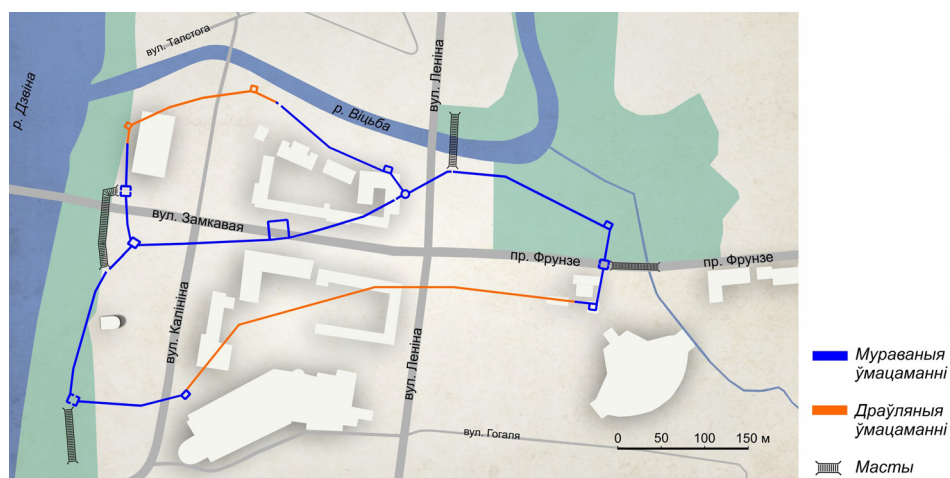
⁹⁹ ИЮМ, т. 20, с. 504.

¹⁰⁰ ИЮМ, т. 2, с. 225.

¹⁰¹ W. Bobierski, *Architektura kościoła i kolegium jezuitów w Witebsku*, “Roczniki Humanistyczne” 50, 2002, z. 4, s. 326–327.

6. Віцебскія замкі па стане на студзень 1655 г. Малюнак К. Макаравай па матэрыялах М. Волкава і М. Макарава, 2024 г.

7. Лакалізацыя замкавых умацаванняў XIV ст. на сучасным плане Віцебска. Малюнак К. Макаравай па матэрыялах М. Волкава і М. Макарава, 2024 г.

быў абаронены мураванымі сценамі, а таксама сям’ю драўлянымі вежамі, з якіх чатыры былі ўзведзены на ранейшых мураваных вежах або прыбудаваныя да іх. Фартыфікацыі Ніжняга замка былі цалкам дрэва-землянымі, а па яго перыметры налічвалася 14 вежаў розных тыпаў. Гэта дазволіла мясцоваму гарнізону дастаткова доўга і паспяхова абараняцца ад непрыяцеля (іл. 5, 6, 7).

Насельніцтва замкаў

Па сваім прызначэнні замак з'яўляецца, у першую чаргу, рэзідэнцыяй і ваеннай базай. Аднак у выпадку Віцебска комплекс умацаванняў плошчай 11 га выконваў не толькі згаданыя функцыі. Верхні і Ніжні замкі былі ўзведзены на тэрыторыі “града” і пасадаў Віцебска, якія былі заселены са старажытнарускага часу. На працягу ўсяго перыяду свайго існавання яны мелі шчыльную драўляную забудову і былі заселены. Акрамя рэзідэнцыі вялікага князя і яго мясцовага ўрадніка тут размяшчаліся двары князёў і баяраў (шляхты) Віцебскай зямлі, а таксама гандляроў і рамеснікаў (мяшчан). Такім чынам, у XIV–XVII стст. у замках жылі прадстаўнікі розных саслоўяў і сацыяльных груп.

Тым не менш, пасля ўзвядзення мураваных умацаванняў прасочваецца тэндэнцыя да адсялення гандлёва-рамеснага насельніцтва з тэрыторыі замкаў. Так, тэкст Віцебскага земскага прывілея, які набыў сваю канчатковую форму не пазней за 1447 г., утрымлівае наступную ўнікальную пастанову (у вельмі блізкім па змесце прывілеі Полацкай зямлі яе аналага няма): “А местичовъ витебскихъ зъ города Витебска не вести вонъ”¹⁰³. Наяўнасць такога пункта ў дакуменце, што ўтрымліваў асноўныя нормы віцебскага права і служыў гарантыяй захавання рэгіянальнай аўтаноміі, з’яўляецца маркерам вастрэні пытання. Па ўсёй верагоднасці, улады ў пэўны момант імкнуліся адсяліць частку гандляроў і рамеснікаў з тэрыторыі замкаў, але сутыкнуліся з кансалідаванай пазіцыяй віцяблян супраць гэтага і адмовіліся ад сваіх планаў. У выніку, у тэксце земскага прывілея з’явіліся адпаведныя гарантыі для мяшчан.

У 1551 г., згодна з распараджэннем Жыгімонта II Аўгуста, з тэрыторыі замкаў была вынесена частка гандлёвай інфраструктуры (у прыватнасці, заснаваны гасцінны двор на Узгорскім пасадзе), пра што ўжо было сказана вышэй. У сярэдзіне 1560-х гг., пад час Інфлянцкай вайны, існавалі нават праекты перасялення “за раку Віцьбу” часткі насельніцтва замкаў, а таксама ўсіх жыхароў перыферычнай задзвінскай часткі Віцебска, з мэтай стварэння на Узгор’і адзінага, кампактнага і надзейна абароненага прыродай і штучнымі ўмацаваннямі мяшчанскага паселішча¹⁰⁴. Аднак, па ўсёй верагоднасці, у сувязі з баявымі дзеяннямі гэтыя планы так і не былі рэалізаваны.

Да нашага часу захавалася значная колькасць дакументаў па аперацыях з нерухомай маёмасцю на тэрыторыі замкаў канца XVI – першай паловы XVII ст.¹⁰⁵ На іх падставе можна больш дэталёва вывучыць сацыятаграфію

¹⁰³ М.Дз. Макараў, *Ад пасада да магдэбургіі...*, с. 55, 155.

¹⁰⁴ НГАБ, ф. КМФ-18, воп. 1, спр. 47, арк. 59–59 адв.; *Документы Московского архива Министерства юстиции...*, т. 1, с. 203.

¹⁰⁵ Яны зберагаюцца ў фондзе 1751 “Віцебскі земскі суд” Нацыянальнага гістарычнага архіва Беларусі (НГАБ, ф. 1751, воп. 1, спр. 1–22). Частка гэтых матэрыялаў апублікавана ў XIX ст. (ИЮМ, т. 20, 21, 22, 26).

замкаў, аднак гэта выходзіць за рамкі дадзенага артыкула. Неабходна толькі адзначыць, што ў гэты перыяд, згодна з нашымі назіраннямі, адбываўся паступовы працэс пераходу замкавых пляцаў з рук мяшчан у рукі шляхты праз здзелкі куплі-продажу.

Адносна цэльную карціну сацыяльнай стратыфікацыі насельніцтва Віцебскіх замкаў першых дзесяцігоддзяў XVII ст. даюць звесткі пра структуру нерухомай маёмасці на іх тэрыторыі з інвентара 1638 г. У Верхнім замку дакумент фіксуе 46 дамоў (лік даведзены да 47, але нумар 23 прапушчаны), а таксама 16 іншых аб'ектаў нерухомаści (царкву, арсенал, асобныя гаспадарчыя пабудовы, пустыя пляцы і інш.). З гэтых 62 адзінак 34 (54,8%) знаходзілася ў руках шляхты, 14 (22,6%) – мяшчан, 4 (6,5%) – дзяржавы, ці замка, 5 (8%) – замкавых пушкароў, 1 (1,6%) – уніяцкай царквы, 4 (6,5%) – іншых катэгорый уласнікаў. У Ніжнім замку інвентар 1638 г. згадвае 90 дамоў (лік даведзены да 96, але нумары 38, 45, 66–69 прапушчаны, пад некаторымі нумарамі фігуруе адразу некалькі жылых пабудоў), а таксама 24 іншыя аб'екты нерухомаści, хоць і тут пад асобнымі нумарамі ў некалькіх выпадках выступаюць цэлыя групы аб'ектаў. Са згаданых 114 адзінак нерухомай маёмасці 71 (62,3%) належала шляхце, 23 (20,2%) – мяшчанам, 8 (7%) – храмам розных канфесій, 12 (10,5%) – іншым катэгорыям уласнікаў і асобам, чый статус на падставе звестак інвентара вызначыць немагчыма.

Вельмі цікавым рудыментам “службовай” сістэмы (пра яе падрабязна – ніжэй), вядомым з інвентара 1638 г., а таксама пазнейшых крыніц¹⁰⁶, з'яўляецца наяўнасць у XVII ст. на тэрыторыі Віцебскіх замкаў некалькіх аб'ектаў, што належылі сялянам вёскі Узварцы¹⁰⁷ як калектыўнаму ўласніку. Так у Верхнім замку знаходзіліся “*puni dwie wzwareckich chłopow*”, а ў Ніжнім – “*dom poddanych wzwarzeckich*”. Паводле вызначэння “Гістарычнага слоўніка беларускай мовы”, “взварец” – гэта “асоба, якая займалася вытворчасцю піва, брагі, віна і іншых хмельных напіткаў”¹⁰⁸. Таму, на падставе назвы згаданай вёскі можна дапусціць, што ў XIV–XVI стст. яе насельніцтва несла спецыялізаваную павіннасць па забеспячэнні замка як вялікакняскай рэзідэнцыі і ваеннай базы падобнай прадукцыяй, а пляцоўкі на замках віцебскія ўзварцы атрымалі менавіта ў сувязі з выкананнем сваёй службы.

Прынцыповыя і вельмі хуткія змены ў сацыяльнай структуры насельніцтва Ніжняга замка адбыліся пад сярэдзіну XVII ст. У 1637 г. пры рынку ў яго ўсходняй частцы быў заснаваны езуіцкі калегіўм. За наступнае дзесяцігоддзе ён атрымаў шчодрыя ахвяраванні ў выглядзе замкавых пляцаў ад Уладзіслава IV Вазы, уніяцкага архіепіскапа Антонія Сялявы і прадстаўнікоў шляхецкіх

¹⁰⁶ НГАБ, ф. 1751, воп. 1, спр. 23, арк. 569 адв.

¹⁰⁷ Вёска Узварцы існавала да 1950-х гг. на тэрыторыі Ноўкінскага сельсавета Віцебскага раёна.

¹⁰⁸ *Гістарычны слоўнік беларускай мовы*, т. 3: *Вариво–Вкупе*, Мінск 1983, с. 182.

родаў Віцебскага ваяводства, а таксама пэўную колькасць участкаў езуіты набылі за ўласныя сродкі. У выніку, да 1650 г. яны фактычна мелі ва ўладанні сектар паміж Завіцебным і Задунайскім адгалінаваннямі вуліцы Вялікай агульнай плошчай каля 2 га і распачалі ўзвядзенне комплекса калегіўма, а ранейшае насельніцтва пляцоўкі мусіла ў сувязі з гэтым змяніць месца жыхарства¹⁰⁹.

Сістэма забеспячэння замкаў

Разам з пабудовай Віцебскіх замкаў была створана сістэма забеспячэння неабходнымі для іх існавання, як рэзідэнцыі і ваеннай базы, рэсурсамі і паслугамі. Яна дзейнічала за кошт ускладання шэрагу натуральных павіннасцяў на насельніцтва Віцебскай зямлі. У рамках гэтай сістэмы некаторыя павіннасці (напрыклад, “гарадавая”) з-за вялікага аб’ёма работ закраналі ўсё насельніцтва зямлі ці, па меншай меры, значную яго частку. Іншыя спецыфічныя “службы” мусіла выконваць толькі дакладна вызначанае кола асобаў, напрыклад, жыхары канкрэтных вёсак.

Замкавыя ўмацаванні неабходна было ўвесь час падтрымліваць у належным стане. І калі да працы па рамонце іх мураваных элементаў, як паказалі згаданыя вышэй падзеі 1470 г., патрэбна было прыцягваць майстроў адпаведнай кваліфікацыі, і нават з замежжа, то з перыядычным ўзвядзеннем гародняў і вастраколаў на ўчастках, дзе мураванай сцяны не было, можна было справіцца мясцовымі сіламі. Павіннасць па забудове такіх адрэзкаў абарончага перыметра замка, агульная даўжыня якіх дасягала 700 м і з часам павялічвалася, раскладалася ў рамках пэўнай цэнтралізаванай сістэмы на насельніцтва Віцебскай зямлі (сялян розных валасцей, мяшчан і інш.).

Як сведчаць дакументы 1530–1550-х гг., значную частку гародняў у лініі ўмацаванняў замкаў традыцыйна ўзводзілі Азярышчанская і Усвяцкая воласці (1555 г. – “они здавна повинъни суть замъку витебъскому чотыри недели робити, то есть у лесе две недели дерево при тесли городовом готовити, а другие две недели у замъку робити”). Нават тое, што ў азначаны час згаданыя воласці знаходзіліся ў распараджэнні каралевы Боны Сфорца і не падлягалі юрысдыкцыі віцебскіх ваяводаў, не здымала з азярышчанскіх і ўсвяцкіх валашчан гэтага абавязку¹¹⁰. У пачатку XVI ст. частку гародняў мусілі будаваць жыхары сяла Гарадзецкага. І калі апошнія ў ходзе чарговага рамонта ўмацаванняў “дельницъ своихъ въ томъ замку водле стародавнего обычая заробити не хотели”, віцебскі ваявода Іван Багданавіч

¹⁰⁹ W. Bobierski, *op. cit.*, s. 325–327.

¹¹⁰ НГАБ, ф. КМФ-18, воп. 1, спр. 32, арк. 38 адв. (1535 г.); спр. 36, арк. 81 адв. (1555 г.).

Сапега канфіскаваў у іх 14 коней і вала і за кошт сродкаў атрыманых ад іх продажу аплаціў адпаведныя работы¹¹¹. У 1570–1580-я гг. доля віцебскіх мяшчан ва ўзвядзенні дрэва-земляной часткі ўмацаванняў Верхняга замка складала 5 гародняў. Цікава, што мяшчане не будавалі іх уласнымі сіламі, а збіралі грошы і пры пасярэдніцтве войта наймалі работнікаў¹¹². На жаль, парадак раскладкі “гарадавой” павіннасці на насельніцтва Віцебшчыны не можа быць адноўлены ў поўным аб’ёме з прычыны фрагментарнасці крыніц XV–XVI стст.

Аналагічная сістэма па забеспячэнні дрэва-земляных умацаванняў Полацкага замка існавала на тэрыторыі суседняй Полацкай зямлі. Вядома, што ў 1533 г. у полацкага гараднічага захоўваліся “списки”, складзеныя незадоўга да таго полацкім ваяводам Пятром Кішкам, “в которыхъ выписано, хто с кимъ а колько городень в томъ замъку маеть робити”¹¹³. Масштаб гэтай сістэмы ў рамках Полацкай зямлі, хоць і на фінальнай стадыі яе існавання, дазваляюць ацаніць матэрыялы Полацкай рэвізіі 1552 г.¹¹⁴

У другой палове XVI – пачатку XVII ст. у Віцебску сістэма ўзвядзення і рамонту драўлянай часткі ўмацаванняў за кошт натуральнай павіннасці насельніцтва з-за разарэння і часовага захопу непрыяцелем асобных валасцей у ходзе войн, а таксама паступовага пашырэння прыватнага землеўладання ўжо фактычна не функцыянавала. Таму адпаведныя адрэзкі абарончага перыметра замкаў, як паказвае інвентар 1638 г., забудоўваліся ўладамі ў экстраардынарным парадку з прыцягненнем дадатковага фінансавання.

Менш аб’ёмныя павіннасці на замак, як правіла, выконваліся насельніцтвам асобных вёсак. Гэтыя “службы” былі для жыхароў такіх паселішчаў традыцыйнымі, што знаходзіла адлюстраванне ў іх назвах: Жабянцыі, Сакольнікі, Псарцы, Узварцы. Ва ўсіх выпадках за сваю службу яны атрымлівалі надзелы зямлі. Як адзначалася на пасяджэнні суда віцебскага ваяводы 5 жніўня 1532 г., “жибеньтѣи, узваръцы, псаръцы и инъшіе люди на служъбы свои особные земли приданы мають”¹¹⁵.

Найбольш важнай замкавай “службай” лічыліся жабянцыі, якія кампактна пражывалі ў вёсцы з адпаведнай назвай¹¹⁶. У 1530 г. віцебскі ваявода Ян Юр’евіч Глябовіч апісаў функцыі жабянцяў наступным чынам: “есть межѣи инъшими потребнейши господару его милости для сторожы и инъшое послуги, кгда бы господаръ его милость до замку Вытебского приехалъ,

¹¹¹ *Беларускі архіў...*, т. 2, с. 40.

¹¹² Цэнтральний державний історичний архів України, ф. 48, оп. 1, од. зб. 120, арк. 1–2. Дзякуем Раману Захарчанку-Ушалеўскаму за ўказанне на гэтую крыніцу.

¹¹³ *Беларускі архіў...*, т. 2, с. 124.

¹¹⁴ *Полоцкая ревизия 1552 года*, подгот. И.И. Лаппо, Москва 1905, с. 1–11.

¹¹⁵ *Беларускі архіў...*, т. 2, с. 98.

¹¹⁶ Вёска Жабянцыі ўваходзіць у склад Бабініцкага сельсавета Віцебскага раёна.

альбо тежъ и воевода, который на Вытебъску будеть”¹¹⁷. У інвентары 1638 г. гаворыцца, што жыхары вёскі Жабянцыі “pod czas bytnosci Pana woiewodziney powinni na strozą isc”. Такім чынам, гэта служба была цесна звязана з уладай вялікага князя, яго віцебскай рэзідэнцыяй і мясцовымі намеснікамі. Слова “жабянцый” мае літоўскае паходжанне (ад “žibintas”=“ліхтар”). В.А. Варонін выказаў меркаванне, што жабянцыі былі слугамі, ў абавязкі якіх “уваходзіла ацяпленне і асвятленне дома”¹¹⁸. На наш погляд, асноўнай павіннасцю жабянцыяў з самага пачатку было нясенне старожи на замку (у тым ліку, у начны час з ліхтарамі і паходнямі) пад час знаходжання вялікага князя ці яго намесніка. Акрамя Віцебска, па звестках інвентароў XVII ст., жабянцыі меліся ва Усвятах¹¹⁹, дзе таксама пэўны час княжыў Альгерд¹²⁰, а адным з забойцаў Кейстута ў 1382 г. стаў слуга Ягайлы Лісіца Жабянцый¹²¹. Адзначым, што ўсе згадкі пра іх звязаны выключна з вотчыннымі ўладаннямі Альгердавічаў. Верагодна, віцебскіх жабянцыяў трэба лічыць нашчадкамі літоўцаў, якіх Альгерд прывёў з сабой у Віцебскую зямлю, калі стаў мясцовым князем.

Службы сакольнікаў і псарцоў былі звязаны з паляваннем вялікага князя, а пазней, магчыма, і яго намеснікаў¹²². Неабходна дадаць, што да паляўнічай інфраструктуры замка належыў так званы “Звярынец”, дзе ўтрымліваліся дзікія жывелы. Як можна меркаваць на падставе тапанімікі канца XVI – пачатку XVII ст., ён знаходзіўся на правым беразе Дзвіны насупраць Верхняга замка¹²³. Узварцы, пра якіх ужо вялася размова вышэй, забяспечвалі рэзідэнцыю напоймі. Рагачнікі ў рамках сваёй службы павінны былі вырабляць і аддаваць на замак пэўную колькасць рагачін у год¹²⁴. Існавалі таксама іншыя традыцыйныя замкавыя “службы” (конюхі, кавалі, перавозчыкі і інш.).

З развіццём агняпальнай зброі вельмі важнае значэнне ў сістэме забеспячэння Віцебскіх замкаў набылі пушкары. Першыя згадкі пра іх у Віцебску адносяцца да пачатку XVI ст. Так, у 1514 г. у Верхнім замку меў двор “лідскі” пушкар¹²⁵, які, верагодна, раней служыў пры Лідскім замку, але

¹¹⁷ *Беларускі архіў...*, т. 2, с. 16.

¹¹⁸ *Судебная книга витебского воеводы, господарского маршалка, волковыского и оболецкого державцы М.В. Ключко...*, с. 417.

¹¹⁹ *ИЮМ*, т. 21, с. 83–84.

¹²⁰ В. Варонін, *Княжанне Альгерда ў Віцебску...*, с. 4–14.

¹²¹ *Полное собрание русских летописей...*, т. 32, с. 143.

¹²² Вёскі з назвай Сакольнікі ёсць у Акцябрскім і Мазалаўскім сельсаветах Віцебскага раёна. Вёска Псарцы існавала да сярэдзіны XX ст. на тэрыторыі Мазалаўскага сельсавета Віцебскага раёна.

¹²³ *ИЮМ*, т. 31, Витебск 1903, с. 69.

¹²⁴ НГАБ, ф. КМФ-18, воп. 1, спр. 249, арк. 483–486.

¹²⁵ *Lietuvos metrika. Knyga 9: (1511–1518). Užrašymų knyga 9*, wyd. K. Pietkiewicz, Vilnius 2002, s. 278.

быў накіраваны ў Віцебск для ўмацавання мясцовай фартэцыі. Ён мог быць пушкар Ошман, які згадваецца ў 1517 г. у сувязі з канфліктамі з мясцовым ксяндзам. Апошні скардзіўся, што пушкар бяспраўна трымаў карчму, аднак той спасылаўся на дазвол на гэта віцебскага ваяводы Івана Сямёнавіча Сапегі¹²⁶. Гэты канфлікт сведчыць пра адзін з найбольш распаўсюджаных у ВКЛ у першай палове XVI ст. спосабаў забеспячэння пушкароў – праз дазвол на рознічны гандаль алкагольнымі напоямі.

У 1528 г. у Віцебску было ўжо некалькі пушкароў, якім, паводле загаду ваяводы, мяшчане павінны былі даваць катлы, дровы і попел для вырабу салетры¹²⁷. Адпаведна, адным з абавязкаў пушкароў быў выраб пораху. Пушкары Іван і Макар згадваюцца ў 1530 г., Анікей Каньковіч, Андрэй Скіндэр і Міклаш Чэх – у 1531 г. Пры гэтым адзначаецца, што яны валодалі землямі ля горада, якія сталі адным са сродкаў утрымання пушкароў на службе¹²⁸. Па пазнейшых згадках бачна, што ў Віцебску пачыналі фарміравацца пушкарскія дынастыі. Так, у 1533 і 1541 гг. згадваецца Кузьма Міклашоў сын¹²⁹, або Міклашэвіч, які трымаў дзве зямлі на пушкарскай службе¹³⁰. У 1560 г. у Віцебску збройнікам служыў Балтрамей Міклашэвіч¹³¹. У 1594 г. ён ужо названы пушкаром і да таго ж меў пляц на Верхнім замку¹³². Паколькі направа агняпальнай зброі ўваходзіла ў абавязкі пушкароў, такая змена прафесіі выглядае досыць натуральнай. У 1533 г. згадваецца таксама пушкар Канко “з памочнікамі”¹³³, які мог прыходзіцца бацькам згаданаму вышэй Анікею Каньковічу.

Дастаткова вялікая колькасць пушкароў, якія стала пражывалі ў Віцебску ў 1530-х гг., сведчыць пра яго значны ваенны патэнцыял. У час войнаў практыкаваўся найм дадатковых спецыялістаў. Вядома, што 1537 г. у Віцебску служылі нанятая гаспадаром пушкары немцы Ганус і Антоній, якія першапачаткова атрымлівалі па 50 злотых на год, але хацелі пакінуць

¹²⁶ *Русская историческая библиотека*, т. 20: *Литовская Метрика*, ч. 1, Санкт-Петербург 1903, стлб. 483–484, 505–507.

¹²⁷ *Lietuvos metrika. Knyga 224: (1522–1530): 4-oji Teismų bylų knyga (XVI a. pabajgos kopija)*, wyd. S. Lazutka, I. Valikonytė ir kt., Vilnius 1997, s. 260.

¹²⁸ *Беларускі архіў...*, т. 2, с. 25, 67, 75, 83–84, 102.

¹²⁹ *Судебная книга витебского воеводы, господарского маршалка, волковыского и оболецкого державцы М.В. Ключко...*, с. 77–78.

¹³⁰ *Lietuvos metrika. Knyga 24: (1540–1544). Užrašymų knyga 24*, wyd. A. Dubonis, D. Antanavičius, Vilnius 2013, s. 127.

¹³¹ D. Baronas, *Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės puškoriai Žygimanto Augusto laikais (1548–1572)*, “Karo archyvas” 15, 1998, s. 28.

¹³² *ИЮМ*, т. 20, с. 505. У публікацыі не да канца расчытана яго прозвішча: “Бартоша Микла... ча”.

¹³³ *Судебная книга витебского воеводы, господарского маршалка, волковыского и оболецкого державцы М.В. Ключко...*, с. 356.

службу, у сувязі з чым манарх загадаў полацкаму мытніку павысіць ім заробак яшчэ на 10 злотых і забяспечыць сукном¹³⁴. Напачатку Інфлянцкай вайны ў 1559 г. прадстаўнікі Віцебскага павету прасілі гаспадара забяспечыць замкі пушкарамі¹³⁵. З крыніц 1561 г. вядома, што наймам пушкароў для Віцебскіх замкаў займаўся ваявода Стафан Збаражскі. Пры ім былі нанятыя Юрка Парфенавіч, Іван Мякоцін, Іван Анціпаў і Андрэй Юркаў. Яны павінны былі даглядаць гакаўніцы і вырабляць на год па 50 фунтаў пораху кожны. За гэта ім плацілі па 15 коп грошаў, а старшым пушкарам Ю. Парфенавічу і А. Юркаву давалі яшчэ па 7 локцяў лянскага сукна. Заробак ім павінен быў выплочваць полацкі мытнік, які, аднак, паводле дакументаў не выконваў свае абавязкі спраўна¹³⁶. У 1565 г. згадваецца пушкар Багдан Асяевіч, які меў тыя ж абавязкі і заробак, але прасіў гаспадара дадаткова надзяліць яго зямлёй, якую б ён мог перадаць у спадчыну сваім дзецям з абавязкам нясення пушкарскай службы¹³⁷. Яго просьба была выканана, паколькі пад 1598 г. ёсць згадка пра вызначэнне граніц зямель Багдана Асеева¹³⁸.

У першай палове XVII ст. віцебскіх пушкароў актыўна прыцягвалі да службы ў палявой арміі ў час войнаў. Згадка аб гэтым маецца ў дакуменце 1616 г.¹³⁹ У 1635 г. у Віцебску было нанята 14 пушкароў. Для параўнання, у тую ж выправу былі завербаваны таксама 6 аршанскіх і 8 магілёўскіх пушкароў¹⁴⁰. Паводле інвентара 1638 г. на Верхнім замку пушкары мелі тры хаты, адну клець і пусты пляц, якія былі ім патрэбны для выканання сваіх абавязкаў у ваенны час. Свае дамы большасць з іх мела ва Ўзгорскім пасадзе, у прыватнасці ў інвентарах 1638 і 1641 гг. там згадваецца 8 пушкарскіх дамоў, адзін належаў удаве пушкара, а яшчэ адзін пушкар жыў у Слабадскім пасадзе за Дзвіной¹⁴¹. На пачатку вайны 1654 г. у Віцебску налічвалася 42 пушкары, якія ўзялі ўдзел у абароне замкаў¹⁴². Аднак тут, відавочна, ўлічаны ўсе мужчыны, якія жылі на пушкарскіх пляцах. Крыху пазней, у 1665 г., саміх пушкарскіх двароў налічвалася 23¹⁴³. Варта адзначыць, што пытанні забеспячэння пушкароў зямельнымі надзеямі і вызначэння іх абавязкаў

¹³⁴ *Ibidem*, с. 88–92.

¹³⁵ *Витебская старина...*, т. 1, с. 54.

¹³⁶ *Lietuvos metrika. Knyga 37: (1552–1561). Užrašymų knyga 37*, wyd. D. Baronas, Vilnius 2011, с. 451–452.

¹³⁷ *ИЮМ*, т. 21, с. 254–256.

¹³⁸ *ИЮМ*, т. 21, с. 471.

¹³⁹ *AGAD, AR, dz. II, ks. 11, s. 83.*

¹⁴⁰ *AGAD, AR, dz. II Supl., sygn. 502, s. 18–19.*

¹⁴¹ *Инвентар 1641 г., гл.: Витебская старина...*, т. 1, с. 359–360.

¹⁴² М.А. Ткачев, *Белорусский феодальный город XIV–XVIII веков...*, с. 139.

¹⁴³ А.М. Карпачев, *Русские переписные книги как источник для демографического изучения городов Белоруссии второй половины XVII в., в: Вопросы архивоведения и источниковедения в БССР*, Минск 1971, с. 324.

вырашаліся асабіста манархам. У прыватнасці, у пачатку XVIII ст. віцебскія пушкары спасылаліся на каралеўскія прывілеі, пачынаючы ад Жыгімонта II Аўгуста. Пры гэтым згадвалася, што на той час некаторыя з іх ужо жылі за горадам¹⁴⁴. Адзін з першых фактаў надзялення пушкара зямлёй за горадам зафіксаваны пад 1541 г.¹⁴⁵ Верагодна, актыўна валокамі на ўмовах нясення службы пушкароў надзяляў Жыгімонт II Аўгуст. У выніку гэтых наданняў побач з Віцебскам паўсталі тры вёскі з назвай Пушкары¹⁴⁶.

Высновы

Такім чынам, у XIV ст. у Віцебску быў узведзены магутны абарончы комплекс, які складаўся з Верхняга і Ніжняга замкаў і займаў плошчу 11 га. Агульная даўжыня абарончага перыметра дасягала 2 км, з якіх 1,3 км былі забяспечаны мураванымі умацаваннямі, у тым ліку не менш за 10 мураванымі вежамі розных тыпаў. Будаўніцтва мураванага комплексу не было завершана, у выніку 26% абарончага перыметра лініі Верхняга замка, а таксама 41% умацаванняў Ніжняга замка заўсёды былі драўлянымі. Магутнасці віцебскім ўмацаваннямі дадавалі прыродныя перашкоды, дапрацаваныя чалавекам. На працягу стагоддзяў замкі некалькі разоў мянялі свае функцыі. Яны ўзводзіліся як рэзідэнцыя Альгерда ў адным з галоўных цэнтраў яго вотчынных уладанняў, а ў XVI–XVII стст. працягвалі функцыянаваць як дзяржаўная фартэцыя ВКЛ. Гэтыя змены аказалі значны ўплыў на сістэму будаўніцтва і забеспячэння ўмацаванняў, якая паступова эвалюцыянавала ад натуральных павіннасцяў насельніцтва зямлі да экстраардынарных мер і прыцягнення дадатковага фінансавання. За сваю гісторыю Віцебскія замкі вытрымалі шмат непрыяцельскіх аблог, у тым ліку, з выкарыстаннем цяжкой артылерыі. Аднак іх галоўным ворагам стаў час, які на фоне адсутнасці сістэмы догляду за мураванымі канструкцыямі прывёў да паступовага разбурэння і заняпаду ўмацаванняў некалі непрыступнай фартэцыі.

Рэзюмэ

У артыкуле зроблена спроба на падставе пісьмовых крыніц і вынікаў археалагічных раскопак аднавіць першапачатковы выгляд Віцебскіх мураваных замкаў XIV ст. і разгледзець трансфармацыю іх архітэктуры ў перыяд да сярэдзіны XVII ст. У XIV ст. у Віцебску быў узведзены абарончы комплекс, які складаўся з Верхняга і Ніжняга замкаў і займаў плошчу каля 11 га. Яго перыметр прыкрывалі прыродныя перашкоды, дапрацаваныя чалавекам, мураваныя

¹⁴⁴ ИЮМ, т. 19, с. 426–427.

¹⁴⁵ *Lietuvos metrika. Knyga 24: (1540–1544)*..., s. 127.

¹⁴⁶ Вёскі з назвай Пушкары знаходзяцца ў Астравенскім сельсавеце Бешанковіцкага раёна, Варонаўскім і Ноўкінскім сельсаветах Віцебскага раёна.

і драўляныя сцены агульнай даўжынёй каля 2 км і не менш за 10 мураваных вежаў. Будаўніцтва комплексу не было завершана, і 26% абарончай лініі Верхняга замка, а таксама 41% умацаванняў Ніжняга замка заўсёды былі драўлянымі. На працягу стагоддзяў Віцебскія замкі некалькі разоў мянялі свае функцыі. Яны ўзводзіліся як рэзідэнцыя Альгерда ў адным з галоўных цэнтраў яго вотчынных уладанняў, а ў XVI–XVII стст. фактычна працягвалі функцыянаваць як дзяржаўная фартэцыя ВКЛ. Галоўнымі прычынамі паступовага разбурэння і знікнення замкавых умацаванняў сталі час і адсутнасць сістэмы догляду за іх мураванай часткай.

У артыкуле таксама разглядаюцца сацыяльная структура насельніцтва Віцебскіх замкаў і функцыянаванне службаў, звязаных з іх забеспячэннем неабходнымі рэсурсамі і паслугамі. У XIV–XVII стст. замкі былі шчыльна забудаваныя. Акрамя рэзідэнцыі вялікага князя і яго мясцовага ўраднага тут размяшчалася аб'екты нерухомасці, што належылі шляхце, мяшчанам, царкве і іншым катэгорыям уласнікаў. Сістэма будаўніцтва і забеспячэння ўмацаванняў у XIV–XVII стст. паступова эвалюцыянавала ад натуральных павіннасцяў насельніцтва зямлі да экстраардынарных мер і прыцягнення дадатковага фінансавання.

The Viciebsk Castles in the Fourteenth – First Half of the Seventeenth Centuries: Architecture and Society (Summary)

Based on the written sources and the results of archaeological excavations, the article examines the initial appearance of Viciebsk masonry castles in the fourteenth century and their transformation in the period up to the middle of the seventeenth century. The powerful complex of masonry fortifications was built in Viciebsk in the fourteenth century. It included the Upper and Lower Castles and occupied an area of about 11 hectares. Its perimeter was covered by natural obstacles, fortified by men, brick and wooden walls with a total length of about 2 km and at least 10 brick towers. The construction of masonry fortifications was not completed, and 26% of the defense line of the Upper Castle, as well as 41% of the fortifications of the Lower Castle, always remained wooden. Over the centuries, Viciebsk castles changed their functions several times. They were built as Alhierd's residence in one of the main centers of his patrimonial possessions, and in the sixteenth and seventeenth centuries they actually continued to function as a state fortress of the Grand Duchy of Lithuania. The main reasons for the gradual destruction and disappearance of castle fortifications were time and absence of a system of care for their masonry part.

The article also examines the social structure of the population of Viciebsk castles and the functioning of services related to providing them with the necessary resources and services. In the fourteenth–seventeenth centuries, the castles were densely populated. In addition to the residence of the monarch and his local government official, real estate belonging to the nobility, burghers, church and other categories of owners was located here. The system of building and providing fortifications in the fourteenth–seventeenth centuries gradually evolved from the natural duties of the population of the land to extraordinary measures and attracted additional funding.

Бібліяграфія

Архіўныя крыніцы

Archiwum Główne Akt Dawnych, Archiwum Radziwiłłów, dz. II, ks. 11; dz. II Supl., sygn. 502; dz. X, sygn. 598.
Riksarkivet, Extranea IX Polen, vol. 105.

Государственный архив Тверской области, ф. 1409, оп. 1, д. 1521.

Нацыянальны гістарычны архіў Беларусі, ф. 1751, воп. 1, спр. 12, 23; ф. КМФ-18, воп. 1, спр. 32, 36, 47, 60, 249.

Российский государственный архив древних актов, ф. 192, оп. 1, Витебская губ., № 2.

Центральний державний історичний архів України, ф. 48, оп. 1, од. зб. 120.

Друкаваныя крыніцы

Archiwum ksiąg Lubartowiczów Sanguszków w Sławucie, t. 4: 1535–1547, t. 7: 1554–1572, Lwów 1890, 1910.

Lietuvos metrika. Knyga 5: (1427–1506). Užrašymų knyga 5, wyd. E. Banionis, Vilnius 1993.

Lietuvos metrika. Knyga 9: (1511–1518). Užrašymų knyga 9, wyd. K. Pietkiewicz, Vilnius 2002.

Lietuvos metrika. Knyga 24: (1540–1544). Užrašymų knyga 24, wyd. A. Dubonis, D. Antanavičius, Vilnius 2013.

Lietuvos metrika. Knyga 37: (1552–1561). Užrašymų knyga 37, wyd. D. Baronas, Vilnius 2011.

Lietuvos metrika. Knyga 224: (1522–1530). 4-oji Teismų bylų knyga (XVI a. pabajgos kopija), wyd. S. Lazutka, I. Valikonytė ir kt., Vilnius 1997.

Strzykowski M., *Kronika polska, litewska, żmódzka i wwszystkiej Rusi*, t. 2, Warszawa 1846.

VL, t. 4, Petersburg 1854.

Акты издаваемые Виленскою археографическою комиссиею, т. 5: *Акты Брестскаго и Городненскаго гродских судов*, Вильна 1871 / *Akty izdavaemye Vilenskoïu arkheograficheskoiu komissiei*, t. 5: *Akty Brestskago i Gorodnenskago grodskikh sudov*, Vil'na 1871.

Беларускі архіў, т. 2: *Літоўская метрыка (XV–XVI ст.)*, выд. 3. Даўтяля, Мінск 1928 / *Belaruski arkhiŭ*, t. 2: *Litoŭskaïa metryka (XV–XVI st.)*, vyd. Z. Daŭhiāla, Minsk 1928.

Витебская старина, т. 1, 4, 5, сост. и изд. А.П. Сапунов, Витебск 1883, 1885, 1888 / *Vitebskaïa starina*, t. 1, 4, 5, sost. i izd. A.P. Sapunov, Vitebsk 1883, 1885, 1888.

Віцебска-Рыжскія акты XIII–XVII ст.: дагаворы і службовая карэспандэнцыя паміж органамі кіравання горада Віцебска і ганзейскага горада Рыгі (з былога комплексу Ruthenica Džaržajnaġa ġistaryčnaġa Arkhiva Latvii), т. 1, падрыхт. А. Дзярновіч, Мінск 2005 / *Vitebska-Ryžŭskiġa akty XIII–XVII st.: dahavory i sluzhbovaġa karėspandėntsġa pamizh orhanami kiravannġa horada Vitebska i hanzeġskaha horada Ryhi (z byloha kompleksa Ruthenica DZiārzhajnaġa Histarychnaġa Arkhiva Latvii)*, t. 1, padrykht. A. Dziarnovich, Minsk 2005.

Документы Московского архива Министерства юстиции, т. 1, подгот. М. Довнар-Запольский, Москва 1897 / *Dokumenty Moskovskogo arkhiva Ministerstva ġustitsii*, t. 1, podgot. M. Dovnar-Zapolskiġ, Moskva 1897.

Историко-юридические материалы, извлеченные из актовых книг губерний Витебской и Могилевской, т. 1, 2, 19, 20, 21, 22, 26, 31, Витебск 1871–1903 / *Istoriko-ġuridicheskie materialy, izvlechennye iz aktovykh knġ gubernġi Vitebskoġi i Mogilevskoġi*, t. 1, 2, 19, 20, 21, 22, 26, 31, Vitebsk 1871–1903.

Метрыка Вялікага Княства Літоўскага: кніга № 35 (1551–1558): кніга запісаў № 35 (копія канца XVI ст.), падрыхт. А.А. Мяцельскі, Мінск 2020 / *Metryka Viālikaha Kniāstva Litoŭskaha: kniha № 35 (1551–1558): kniha zapisai № 35 (kopiġa kantsa XVI st.)*, padrykht. A.A. Miātseġski, Minsk 2020.

Полное собрание русских летописей, т. 32: *Хроники: Литовская и Жмойтская, и Быховца. Летописи: Баркулабовская, Аверки и Панцырного*, Москва 1975 / *Polnoe sobranie russkikh letopiseġ*, t. 32: *Khroniki: Litovskaġa i Zhmoġtskaġa, i Bykhovġsa. Letopisi: Barkulabovskaġa, Averkġi i Panġsyrnogo*, Moskva 1975.

- Полоцкая ревизия 1552 года, подгот. И.И. Лаппо, Москва 1905 / *Polotskaia reviziia 1552 goda*, podgot. I.I. Lappo, Moskva 1905.
- Русская историческая библиотека, т. 20: Литовская Метрика, ч. 1, Санкт-Петербург 1903 / *Russkaia istoricheskaia biblioteka*, t. 20: *Litovskaia Metrika*, ch. 1, Sankt-Peterburg 1903.
- Сборник Императорского Русского Исторического Общества, т. 35: Памятники дипломатических сношений древней России с державами иностранными. 1. Памятники дипломатических сношений Московского государства с Польско-Литовским государством в царствование великого князя Ивана Васильевича, ч. 1: Годы с 1487 по 1533, Санкт-Петербург 1882 / *Sbornik Imperatorskogo Russkogo Istoricheskogo Obshchestva*, t. 35: *Pamiatniki diplomaticheskikh snoshenii drevnei Rossii s derzhavami inostrannymi*. 1. *Pamiatniki diplomaticheskikh snoshenii Moskovskogo gosudarstva s Pol'sko-Litovskim gosudarstvom v tsarstvovanie velikogo kniazia Ivana Vasil'evicha*, ch. 1: *Gody s 1487 po 1533*, Sankt-Peterburg 1882.
- Судебная книга витебского воеводы, господарского маршалка, волковыского и оболецкого державцы М.В. Ключко. 1533–1540 (Литовская метрика. Книга № 228. Книга судных дел № 9), подгот. В.А. Воронин, А.И. Груша, И.П. Старостина, А.Л. Хорoshkevich, Москва 2008 / *Sudebnaia kniga vitebskogo vоеvody, gospodarskogo marshalka, volkovyskogo i oboleiskogo derzhavtsy M.V. Klochko*. 1533–1540 (*Litovskaia metrika. Kniga № 228. Kniga sudnykh del № 9*), podgot. V.A. Voronin, A.I. Grusha, I.P. Starostina, A.L. Khoroshkevich, Moskva 2008.

Літаратура

- Baronas D., *Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės puškoriai Žygimanto Augusto laikais (1548–1572)*, “Karo archyvas” 15, 1998, s. 24–50.
- Bobierski W., *Architektura kościoła i kolegium jezuitów w Witebsku*, “Roczniki Humanistyczne” 50, 2002, z. 4, s. 323–358.
- Jasnowski J., *Materjały do działalności wojskowej Floriana Zebrzydowskiego*, „Przegląd Historyczno-Wojskowy” 9, 1937, z. 2, s. 267–304.
- Łopatecki K., *Okoliczności powstania i przydatność wojskowa mapy Descriptio Ducatus Polocensis Stanisława Pacholowieckiego (1580)*, „Terminus” 19, 2017, z. 1(42), s. 75–126.
- Mikulski W., Zawadzki J., *Opisy zamków białoruskich z inwentarzy dóbr przechowywanych w Archiwum Radziwiłłów w Archiwum Głównym Akt Dawnych*, Warszawa 1999.
- Volkau M., *Murowane zamki na tle rozwoju państwa i społeczeństwa w Wielkim Księstwie Litewskim w XIV – pierwszej połowie XVI wieku*, w: *Stan badań nad wielokulturowym dziedzictwem dawnej Rzeczypospolitej*, t. 16, red. W. Walczak, K. Wiszowata-Walcza, Białystok 2023, s. 577–595.
- Volkau M., *Zamki i drogi na białoruskim Podźwiniu w czasie wojny inflanckiej (1558–1583)*, “Zapiski Historyczne” 88, 2023, z. 3, s. 27–57.
- Бохан Ю.М., *Вайсковая справа ў Вялікім княстве Літоўскім у другой палове XIV – канцы XVI ст.*, Мінск 2008 / Bokhan Ju.M., *Vaïskovaiia sprava ŭ Vialikim kniastve Litoŭskim u druhoi palove XIV – kantsy XVI st.*, Minsk 2008.
- Бубенько Т.С., *Средневековый Витебск. Посад – Нижний замок (X – первая половина XIV в.)*, Витебск 2004 / Buben'ko T.S., *Srednevekoviŭ Vitebsk. Posad – Nizhnii zamok (Kh – pervaiia polovina XIV v.)*, Vitebsk 2004.
- Варонін В.А., *Падзеі вайны 1512–1522 гадоў у Беларускам Падзвінні*, “Studia Historica Europae Orientalis” 6, 2013, s. 192–218 / Varonin V.A., *Padzei vaiŭny 1512–1522 hadoi u Belaruskim Padzvinni*, “Studia Historica Europae Orientalis” 6, 2013, s. 192–218.
- Варонін В., *Княжанне Альгерда ў Віцебску*, “Беларускі гістарычны часопіс” 2013, № 7, с. 4–14 / Varonin V., *Kniazhanne Al'herda ŭ Vitsebsku*, “Belaruski histarychny chasopis” 2013, № 7, s. 4–14.

- Волкаў М., *Архітэктура Старога замка часоў Вітаўта ў Гародні*, “Беларускі гістарычны часопіс” 2014, № 2, с. 17–34 / Volkaŭ M., *Arkhitèktura Staroha zamka chasoŭ Vitaŭta ŭ Harodni*, “Belaruski historychny chasopis” 2014, № 2, s. 17–34.
- Волкаў М.А., *Арсеналы замкаў у Беларускім Падзвінні ў XVI–XVII стст.*, в: *Гісторыя і археалогія Полацка і Полацкай зямлі: матэрыялы VIII Міжнароднай навукова-практычнай канферэнцыі* (Полацк, 1–2 лістапада 2022 г.), Полацк 2022, с. 67–82 / Volkaŭ M.A., *Arsenaly zamkai u Belaruskim Padzvinni ŭ XVI–XVII stst.*, v: *Historyia i arkhealohiia Polatska i Polatskai ziamlі: materyialy VIII Mizhnarodnai navukova-praktychnai kanferentsyi* (Polatsk, 1–2 listapada 2022 h.), Polatsk 2022, s. 67–82.
- Гістарычны слоўнік беларускай мовы*, т. 3: *Вариво–Вкупе*, Мінск 1983 / *Historychny sloŭnik belaruskai movy*, t. 3: *Varivo–Vkupe*, Minsk 1983.
- Калядзінскі Л.У., *Віцебскі храм Св. Міхаіла*, “Вестці Акадэміі навук Беларусі. Серыя гуманітарных навук” 1995, № 1, с. 59–65 / Kaliadzinski L.U., *Vitebski khram Sv. Mikhaila*, “Vestsi Akademii navuk Belarusi. Seryia humanitarnykh navuk” 1995, № 1, s. 59–65.
- Карпачев А.М., *Русские переписные книги как источник для демографического изучения городов Белоруссии второй половины XVII в.*, в: *Вопросы архивоведения и источниковедения в БССР*, Минск 1971, с. 324 / Karpachev A.M., *Russkie perepisnye knigi kak istochnik dlia demograficheskogo izucheniia gorodov Belorussii vtoroi poloviny XVII v.*, v: *Voprosy arkhivovedeniia i istochnikovedeniia v BSSR*, Minsk 1971, s. 324.
- Ковалец Т.Р., *Узброены канфлікт запарожцаў і віцязяў у пачатку XVII ст.*, “Ученые записки УО «ВГУ им. П.М. Машерова». Сборник научных трудов” 22, 2016, с. 61–69 / Kovalets T.R., *Uzbroeny kanflikt zaparozhtsai i vitsiabliān ŭ pachatku XVII st.*, “Uchenye zapiski UO «VHU im. P.M. Masherova». Sbornik nauchnykh trudov” 22, 2016, s. 61–69.
- Колединский Л.В., *Верхний замок Витебска – уникальный археологический объект (изучение и сохранение)*, “Беларуская думка” 2022, № 6, с. 85–91 / Koledinskiĭ L.V., *Verkhniĭ zamok Vitebska – unikal’nyi arkheolohicheskiĭ ob’ekt (izucheniie i sokhraneniie)*, “Belaruskaiā dumka” 2022, № 6, s. 85–91.
- Колединский Л.В., *Верхний замок Витебска (IX–XVIII вв.)*, Гродно 2021 / Koledinskiĭ L.V., *Verkhniĭ zamok Vitebska (IX–XVIII vv.)*, Grodno 2021.
- Краснянскі У.Г., *“Чарцёж” места Віцебска 1664 года як дакументальны помнік да гісторыі беларускага драўлянага будаўніцтва*, Менск 1928 / Krasniānski U.H., *“Chartsiozh” mesta Vitebska 1664 hoda iak dakumental’ny pomnik da historyi belaruskaha draŭliānaha budaŭnitstva*, Mensk 1928.
- Кром М.М., *Меж Русью и Литвой. Пограничные земли в системе русско-литовских отношений конца XV – первой трети XVI в.*, Москва 2010 / Krom M.M., *Mezh Rus’iu i Litvoi. Pogranichnye zemli v sisteme rusско-litovskikh otnosheniĭ kontsa XV – pervoi treti XVI v.*, Moskva 2010.
- Левко О.Н., *Витебск*, Минск 2010 / Levko O.N., *Vitebsk*, Minsk 2010.
- Левко О.Н., *Границы Верхнего и Нижнего замков на современном плане города Витебска по архивно-археологическим исследованиям*, “Матэрыялы па археалогіі Беларусі” 2019, № 30, с. 111–132 / Levko O.N., *Graniĭsy Verkhnego i Nizhnego zamkov na sovremennom plane goroda Vitebska po arkhivno-arkheologicheskim issledovaniiaĭ*, “Materyialy pa arkhealohii Belarusi” 2019, № 30, s. 111–132.
- Лобин А.Н., *Оборона Опочки 1517: Бесова деревня против армии Константина Острожского*, Москва 2017 / Lobin A.N., *Oborona Opochki 1517: Besova derevniā protiv armii Konstantina Ostrozhskego*, Moskva 2017.
- Макараў М.Дз., *Ад пасада да магдэбургіі. Прававое становішча насельніцтва месцаў Беларускага Падзвіння ў XIV – першай палове XVII ст.*, Мінск 2008 / Makaraŭ M.Dz., *Ad pasada da mahdēburhii. Pravavoe stanovishcha naseľnitstva mestaŭ Belaruskaha Padzvinnia ŭ XIV – pershai palove XVII st.*, Minsk 2008.

- Макараў М., *Да пытання пра выкарыстанне тэрміну “данжон” (donjon) у беларускай гістарычнай літаратуры*, “Гістарычны альманах” 5, 2001, с. 54–67 / Makaraŭ M., *Da pytanńiä pra vykarystanne tärmini “danžhon” (donjon) u belaruskai histarychnai litaratury*, “Histarychny al'manakh” 5, 2001, s. 54–67.
- Макараў М.Д., *Рынкавая плошча Віцебска ў другой палове XVI – пачатку XVIII ст.*, “Архіварыус” 20, 2022, с. 146–166 / Makaraŭ M.D., *Rynkavaïä ploshcha Vitsebska ŭ druhoï palove XVI – rachatku XVIII st.*, “Arkhivaryus” 20, 2022, s. 146–166.
- Макараў М.Д., Волкаў М.А., *Інвентар замка і горада Віцебска 1638 г.*, „Архіварыус” 18, 2020, с. 28–58 / Makaraŭ M.D., Volkaŭ M.A., *Inventar zamka i horada Vitsebska 1638 h.*, „Arkhivaryus” 18, 2020, s. 28–58.
- Полехов С.В., *Наследники Витовта. Династическая война в Великом княжестве Литовском в 30-е годы XV века*, Москва 2015 / Polekhov S.V., *Nasledniki Vitovta. Dinasticheskaiä voïna v Velikom kniazhestve Litovskom v 30-e gody XV veka*, Moskva 2015.
- Сапунов А.П., *Исторические сведения о витебских замках*, в: Памятная книжка Витебской губернии на 1881 год, Витебск 1881, с. 143–176 / Sapunov A.P., *Istoricheskie svedeniia o vitebskikh zamkakh*, v: *Pamiätnaïä knizhka Vitebskoï gubernii na 1881 god*, Vitebsk 1881, s. 143–176.
- Сапунов А.П., “Чертеж” гор. Витебска 1664 года, Витебск 1910 / Sapunov A.P., “Chertezh” gor. Vitebska 1664 goda, Vitebsk 1910.
- Сапунов А., Друцкий-Любецкий В., *Материалы по истории и географии Дисненского и Вилейского уездов Виленской губернии*, Витебск 1896 / Sapunov A., Drutskii-Liubetskii V., *Materialy po istorii i geografii Disnenskogo i Vileiskogo uezdov Vilenskoï gubernii*, Vitebsk 1896.
- Тихомиров М.Н., *Список русских городов дальних и ближних*, “Исторические записки” 40, 1952, с. 214–259 / Tikhomirov M.N., *Spisok russkikh gorodov dal'nikh i blizhnikh*, “Istoricheskie zapiski” 40, 1952, s. 214–259.
- Ткачев М.А., *Белорусский феодальный город XIV–XVIII веков (структура и организация обороны)*, диссертация на соискание ученой степени доктора исторических наук, Гродно 1985 / Tkachev M.A., *Belorusskii feodal'nyi gorod XIV–XVIII vekov (struktura i organizatsiia oborony)*, dissertatsiia na soiskanie uchenoi stepeni doktora istoricheskikh nauk, Grodno 1985.
- Ткачев М.А., *Замки Белоруссии*, Минск 1987 / Tkachev M.A., *Zamki Belorussii*, Minsk 1987.
- Ткачоў М.А., *Абарончыя збудаванні заходніх зямель Беларусі XIII–XVIII стст.*, Мінск 1978 / Tkachou M.A., *Abaronchyia zbudavanni zakhodnikh ziämel Belarusi XIII–XVIII stst.*, Minsk 1978.
- Ткачоў М.А., Бубенька Т.С., *Да пытання аб каменных умацаваннях Дольняга замка Віцебска*, в: *Гістарычна-археалагічны зборнік. Памяці М. Ткачова*, ч. 2, Мінск 1993, с. 153–161 / Tkachou M.A., Buben'ka T.S., *Da pytanńiä ab kamennykh umatsavanniakh Dol'niäha zamka Vitsebska*, v: *Histarychna-arkhealahichny zbornik. Pamiätsi M. Tkachova*, ch. 2, Minsk 1993, s. 153–161.
- Чантурия Ю.В., *Белорусское градостроительное искусство: средневековое наследие, ренессанс, барокко, классицизм в системе европейского зодчества*, Минск 2017 / Chanturiia Iŭ.V., *Belorusskoe gradostroitel'noe iskusstvo: srednevekovoe nasledie, renessans, barokko, klassitsizm v sisteme evropeiskogo zodchestva*, Minsk 2017.
- Шостын Н.А., *Очерки истории русской метрологии: XI – начало XX века*, Москва 1975 / Shost'in N.A., *Ocherki istorii russkoï metrologii: XI – nachalo XX veka*, Moskva 1975.
- Якимович Ю.А., *Зодчество Белоруссии XVI – середины XVII в.: справочное пособие*, Минск 1991 / Iakimovich Iu.A., *Zodchestvo Belorussii XVI – serediny XVII v.: spravochnoe posobie*, Minsk 1991.

Мікола Волкаў (Mikola Volkau) – кандыдат гістарычных навук. З’яўляецца аўтарам кніг: *Артилерыя Нясвіжскага замка* (Мінск 2015), *Слуцк на старых планах* (Мінск 2017) і *Замкі і фартэцыі Радзівілаў на беларускіх землях у XVI – пачатку XVIII ст.* (Мінск 2020). Займаецца гісторыяй абарончай архітэктуры, ваеннай справы, урбаністыкі і дарог у Вялікім Княстве Літоўскім. E-mail: mikola.volkau@gmail.com

Максім Макараў (Maksim Makarau) – доктар гуманістычных навук у галіне гісторыі. З’яўляецца аўтарам кніг: *Ад пасада да магдэбургіі. Прававое становішча насельніцтва местаў Беларускага Падзвіння ў XIV – першай палове XVII ст.* (Мінск 2008) і *Месцкія ўлады Полацка (1580–1772 гг.). Арганізацыя, персанальны склад* (Смаленск 2014). Займаецца гісторыяй гарадскога права ва Усходняй Еўропе, сацыяльна-палітычнай гісторыяй гарадоў Вялікага Княства Літоўскага XIV–XVIII стст. E-mail: makaraumaksim@gmail.com